

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

A photograph of a coastal scene. In the foreground, a dark, rocky shore is covered with yellow seaweed. A tall, red and white lighthouse stands prominently on the left. In the background, a smaller green and white lighthouse is visible, and to the right, a large, weathered stone bunker sits on a rocky outcrop. The sea is calm, and the sky is clear and blue.

Handreiking buitendijks erfgoed

Handreiking buitendijks erfgoed

Woord vooraf

De Handreiking buitendijks erfgoed is vooral gericht op het Noord-Nederlandse kustgebied, omdat in het Waddengebied nu vanwege de beschermde status met voorrang omgevingsbeleid moet worden ontwikkeld.

Onder buitendijks erfgoed verstaan we hier zowel zichtbare objecten zoals vuurtorens, lichtbakens, peilschaalhuisjes, als onder water verdwenen resten van bewoning, schepen en vliegtuigen. Buitendijks erfgoed was tot voor kort een grote onbekende in het erfgoedbeleid. Op erfgoedkaarten komt het nauwelijks voor.

In deze Handreiking vindt u informatie over de ontstaansgeschiedenis van het Noord-Nederlandse kustgebied en het type cultuurhistorie dat u langs de kust, buitendijks in en onder water kunt aantreffen. De handreiking gaat in op de noodzaak om het buitendijkse en kustgerelateerde erfgoed te inventariseren en te waarderen. Gemeenten vinden er concrete handvatten voor het opstellen van een eigen, stimulerend beleid voor het omgaan met buitendijks erfgoed.

Met deze handreiking voor het noordelijk kustgebied willen wij de bewustwording van de aanwezigheid van het buitendijkse erfgoed stimuleren, opdat ook dit erfgoed bewaard blijft voor toekomstige generaties.

Cees van 't Veen

*Directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Amersfoort, november 2014*

Inhoud

Woord vooraf - pag. 3

Inleiding - pag. 6

1 Korte geschiedenis van het noordelijk kustgebied - pag. 9

2 Buitendijks en kustgerelateerd erfgoed - pag. 14

3 Buitendijks erfgoed in wetgeving en beleid - pag. 25

4 Kennis en onderzoek als basis van inventarisatie en waardering van buitendijks erfgoed - pag. 33

Bijlagen

1. Waarderingscriteria - pag. 36

2. Wet en regelgeving - pag. 41

3. Cultuurhistorische waarden - pag. 46

4. Bronnen - pag. 47

5. Verder lezen - pag. 49

6. Nuttige adressen en handige links - pag. 50

7. Verklarende woordenlijst - pag. 54

Inleiding

Een belangrijk deel van de Nederlandse geschiedenis heeft zich op of aan het water afgespeeld. In de Nederlandse wateren is een groot aantal archeologische, cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden aanwezig die nog niet worden meegenomen in het erfgoedbeleid van gemeenten. Deze waarden kunnen nog zichtbaar aanwezig zijn, maar ze kunnen ook verborgen liggen op of in de (water)bodem. Om de omgang met dit erfgoed te kunnen borgen in het gemeentelijk beleid is het van belang dat eerst duidelijk is waar het zich bevindt en wat het voorstelt. Deze handreiking richt zich op het buitendijkse en kustgerelateerde erfgoed in Noord-Nederland en is bedoeld als instrument om dit erfgoed te inventariseren en te waarderen en de meerwaarde voor de gemeente te bepalen.

Rijksprioriteit ‘Eigenheid & veiligheid: cultuurhistorie in wateropgaven’.

Het rijk kiest met de Structuurvisie ‘Kiezen voor Karakter’ voor de komende jaren vijf prioriteiten in zijn gebiedsgerichte erfgoedbeleid. Eén van deze rijksprioriteiten is: ‘Eigenheid & veiligheid: zee, kust en rivieren’. Door nu en in de komende jaren goed in te spelen op de grote wateropgaven waar ons land voor staat draagt het rijk

zorg voor een veilig en aantrekkelijk Nederland. Het buitendijkse gebied verdient daarin vanuit cultureel perspectief prioriteit. De nadruk op het culturele karakter van het buitendijkse gebied kan ingrepen ten behoeve van de waterveiligheid en energie- en grondstoffenwinning weliswaar niet in de weg staan, maar kan er wel voor zorgen dat de archeologische, cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden zo goed mogelijk geborgd

Scheepswrak buitendijks Waddengebied bij Schiermonnikoog. (Foto: W. Wilsta (project Buitendijks Erfgoed oostelijke Waddenzee))

De oude sluis (zijl) bij Fiemel (ten oosten van Termunten, gemeente Delfzijl).

Waddenzee met de zandplaat Simonszand (RWS)
<https://beeldbank.rws.nl>, Rijkswaterstaat

Badpaviljoen aan de buitenrand van de IJsselmeerdijk ten zuiden van Hindelopen.

Afsluitdijk bij Den Oever (RWS) <https://beeldbank.rws.nl>, Rijkswaterstaat

worden. Toekomstige ingrepen in de kustwateren zijn in cultureel opzicht van belang, omdat deze ingrepen enerzijds een volgende stap zijn in de eeuwenlange geschiedenis van waterbeweging en waterverdediging en anderzijds een bedreiging, dan wel versterking kunnen betekenen voor de aanwezige cultuurhistorische waarden. Doelstelling van het rijk is om het culturele karakter van de kuststrook te versterken en het buitendijkse erfgoed te positioneren bij ruimtelijke belangenafwegingen.

Buitendijks en kustgerelateerd erfgoed

Het buitendijks en kustgerelateerde erfgoed gaat om meer dan alleen scheepswrakken en monumenten. Waterwerken, landaanwinning, bewoning, visserij en handel hebben allemaal hun sporen nagelaten. Archeologische waarden zijn de, vaak nog verborgen, resten van menselijke bewoning zoals verdrinken dorpen, kloosters, scheepswrakken, verdwenen eilanden of zelfs verdrinken archeologische kampementen uit bijvoorbeeld de steentijd. Cultuurhistorische waarden zijn strekdammen en landhoofden, bunkers, kapen en baken, restanten van palenrijen, dobbes, havenwerken, dammen en oude dijken. Historische vaargeulen, buitendijkse polders en andere landaanwinningswerken vallen ook onder de cultuurlandschappelijke waarden.

De invloed van bodemingrepen op buitendijkse cultuurhistorische relict

Door werkzaamheden in en bij het water, zoals baggeractiviteiten (voor bijvoorbeeld de schelpwinning, zandwinning of het uitbaggeren van vaargeulen), het leggen van leidingen, het verhogen en aanpassen van dijken, de versterking van zeewe-

Buitendijkse gebied met paalschermen van de landaanwinning bij Moddergat.

ringen, gas- en oliewinning, zeewaartse kustverbreding, het aanleggen van windmolens en mosselzaadinvanginstallaties, natuurontwikkelingsprojecten en het aanpassen van de delta-werken wordt de bodem geroerd. Dit soort werkzaamheden kunnen daarom grote gevolgen hebben voor het erfgoed.

Waterveiligheid staat natuurlijk voorop, maar vaak kunnen er gemakkelijk maatregelen getroffen worden om het erfgoed te beschermen of zelfs te versterken. De bewustwording van de aanwezigheid van erfgoed is hierbij van groot belang. Goed beleid van de verschillende overheden helpt om het erfgoed te beschermen en tijdig in te passen in de te nemen stappen. Daarbij zijn er vaak ook kansen voor toerisme en recreatie om erfgoed zichtbaar en beleefbaar te maken, waarvan het gebied kan profiteren. Een goede inventarisatie en waardering vooraf is een vereiste om het erfgoed op te kunnen nemen in het beleid.

Leeswijzer

Het doel van deze Handreiking is gemeenten in het noordelijk kustgebied een instrumentarium te geven dat gebruikt kan worden bij het inventariseren en waarderen van het buitendijkse en kustgerelateerde erfgoed. In de handreiking vindt u informatie over de ontstaansgeschiedenis van het Noord-Nederlandse kustgebied en van de in en langs de gemeentelijke kustwateren aanwezige waarden. De Handreiking gaat in op de noodzaak om het buitendijkse erfgoed te inventariseren.

Hoofdstuk 1

Geeft een schets van de geschiedenis van het noordelijk kustgebied.

Hoofdstuk 2

Bespreekt verschillende cultuurhistorische waarden aan de hand van voorbeelden.

Hoofdstuk 3

Gaat in op het ruimtelijk beleid en de verantwoordelijkheden van de gemeente, de waterbeheerders, het rijk en de provincie. Geeft aan waarom het erfgoed geïnventariseerd dient te worden en het buitendijks erfgoed als inspiratiebron kan dienen voor recreatie en toerisme.

Hoofdstuk 4

Biedt een handvat voor het proces van inventariseren en waarderen. Geeft aan waar de informatie vandaan gehaald kan worden en hoe met erfgoed in of onder water dient te worden omgegaan.

In de **bijlagen** staan de waarderingscriteria, de wet en regelgeving, een overzicht van de voorkomende typen cultuurhistorische waarden die in of bij het water voorkomen, de bronnen die minimaal nodig zijn voor het inventariseren, aanvullende literatuur, nuttige adressen en links en tot slot een verklarende woordenlijst.

Sluiscomplex bij Ezumazijl aan de voormalige Lauwerszee.

1 Korte geschiedenis van het noordelijk kustgebied

De Nederlandse kust heeft zich hoofdzakelijk gevormd in het Holoceen, in de periode na de laatste ijstijd. In Noord-Nederland zijn op Texel, Wieringen en langs de IJsselmeerkust van Gaasterland resten van stuwwallen zoals de Hoge berg op Texel, de hoogten op Wieringen en de hoge kliffen in het zuidwesten van Fryslân terug te vinden uit de voorlaatste ijstijd. Gedurende de afgelopen 10.000 jaar zijn de verschillende kustlandschappen ontstaan.

Het ontstaan van de Nederlandse kust hangt nauw samen met de verandering van de zeespiegel in het Holoceen vanaf ongeveer 11.500 jaar geleden. Tijdens de laatste ijstijd van het Pleistoceen, het Weichselien, was het gebied van de huidige Noordzee gedurende lange tijd land.

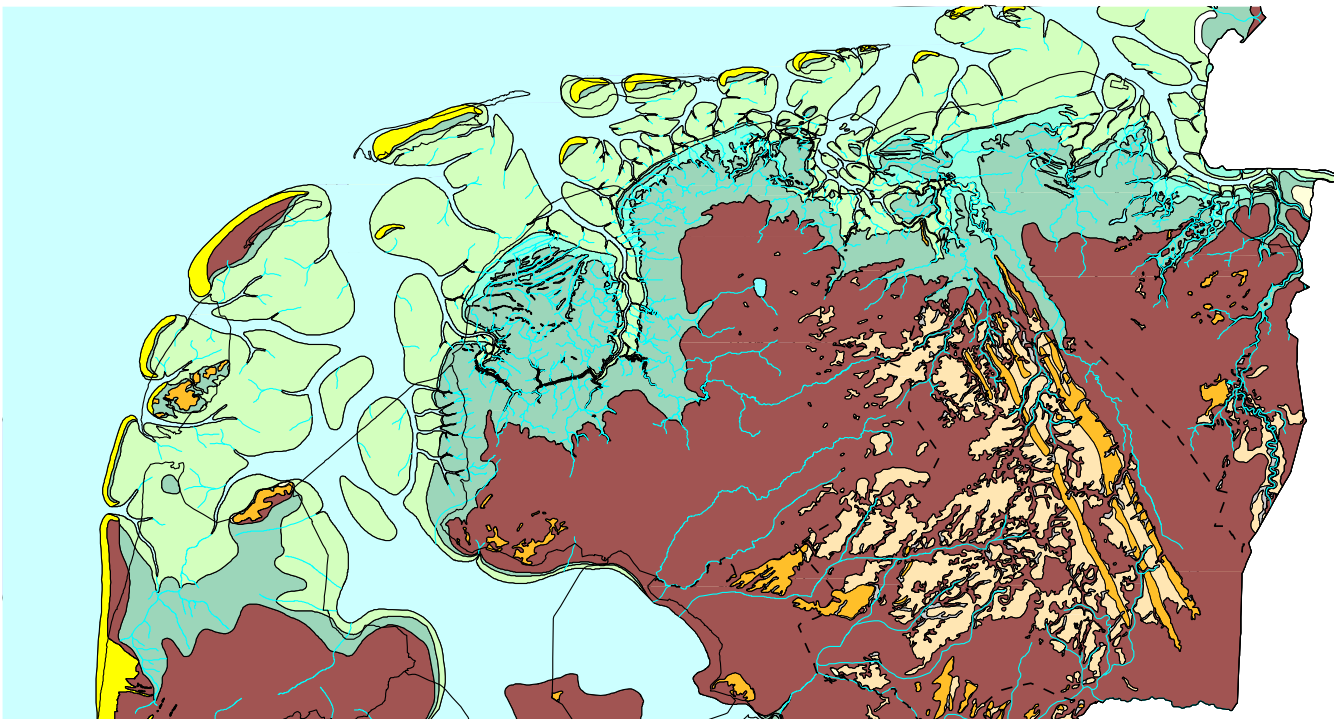
Nederland was tijdens deze ijstijd niet bedekt met een ijskap, maar de ijskap schoof tijdens de koudste perioden van deze ijstijd wel over Groot-Brittannië, Denemarken en Noord-Duitsland. Aan het eind van de laatste ijstijd stond de zeespiegel ongeveer 100 meter lager dan nu het geval is en had de zee zich ver naar het noorden teruggetrokken (tot ver voorbij de Doggersbank). In het Weichselien kwamen ook minder koude perioden voor, waarin het landschap veranderde in een bloeiende steppe-toendra. Zelfs kwamen er af en toe bossen voor. In die iets warmere perioden trokken groepen jagers-verzamelaars rond in het Noordzeebekken om er op groot wild, zoals mammoeten, wolharige neushoorns, steppewisenten, paarden en rendieren te jagen. Botten van

genoemde dieren en gereedschappen van deze eerste jagers-verzamelaars spoelen zo nu en dan aan op de stranden en kust van Nederland. Bovendien worden ze door vissers vaak aangetroffen in hun netten.

Vanaf het eind van de laatste ijstijd zette een klimaatverandering in en begonnen de ijskappen onder invloed van het warmer wordende klimaat af te smelten. Dit warmere geologische tijdvak wordt het Holoceen genoemd. Met het stijgen van de zeespiegel begon het landschap van het Noordzeebekken langzamerhand te verdrinken.

Waddenzee

De Waddenzee is voor het overgrote deel tussen 6000-5000 jaar geleden ontstaan. Vanaf 6000 jaar geleden ontstonden ten noorden van de huidige Waddeneilanden enkele barrière-eilanden of strandwallen. Door de stijgende zeespiegel verplaatsten de barrière-eilanden en bijbehorende getijdebekkens zich met een snelheid

Paleogeografische kaart van Noord-Nederland rond 800 na Chr. (bron: Vos, P. & S. de Vries 2013: 2e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Utrecht).

Strekdammen langs de Noordzeekust van Vlieland. Beeldbank RWS.

Prent van de Kerstvloed in 1717.

van circa twee meter per jaar naar het zuiden. In het huidige wadengebied ontstond een intergetijdengebied met wadplaten die tijdens eb grotendeels droogvielen en weer onder liepen bij vloed. Op de overgang van het getijdengebied en het zuidelijker gelegen zandgebied van het Fries-Drents plateau trad veenvorming op.

Ten gevolge van de steeds verdergaande zeespiegelstijging verdroogde het zandgebied dat nog tot in de late steentijd (tot circa 2000 v. Chr.) bewoonbaar was geweest. De vondst van een klein hunebed (verlengd dolmen) en een steenkist onder de wierde van Heveskesklooster bij Delfzijl getuigen van de aanwezigheid van boeren van de Trechterbekercultuur op die locatie (rond 3200 v. Chr.). In de omgeving van Dokkum (noordoost Fryslân) komen nederzettingen uit de midden steentijd en late steentijd voor op de Pleistocene zandgronden, die hier net als bij Delfzijl onder een pakket klei van slechts 2-2,5 m dik liggen.

Door het proces van opslibbing en verlanding vormde zich vanaf circa 1000 v. Chr. een kwelderlandschap langs de noordelijke kust. Langs de waddenkant ontstonden hoger gelegen kwelderwallen en langs de kreken en geulen oeverwallen. Vanaf 600 v. Chr. werd bewoning van het kweldergebied mogelijk. De boeren vestigden zich op de iets hoger gelegen kwelder- en oeverwallen. Om zich te beschermen tegen overstromingen werden er verhogingen in de vorm van terpen of wierden aangelegd. In de late ijzertijd en de Romeinse tijd werd de verbinding – het Vlie – tussen de Waddenzee en de lagune van het Almere steeds breder. Dit leidde later tot de vorming van de Zuiderzee, waardoor West-Friesland werd gescheiden van Fryslân.

Vanaf de vroege middeleeuwen zorgden stormvloed en inbraken in het reeds bewoonde kweldergebied. In die tijd waren de bewoners bezig met het ontginnen van de veengebieden ten zuiden van het kweldergebied. Door het in gebruik nemen van deze veengronden vond ook op grote schaal ontwatering plaats (men groef sloten). Gevolg hiervan was dat de grond inklonk en lager kwam te liggen. Daardoor kon de zee tot diep in het achterland binnen dringen en ontstonden rond 800 na Chr. onder andere de **Middelzee** en de **Lauwerszee**. Bij deze inbraken spoelden ook delen van de bewoonde kwelder- gebieden in Groningen en Fryslân weg.

Tot het eind van de 13de eeuw was de kust van Noord-Nederland per schip te bereiken via het Vlie en een aantal brede geulen die vanuit de Noordzee tot ver in het kweldergebied reikten. Bij laag water waren de eilanden Griend, Terschelling, Ameland, Schiermonnikoog en Rottumeroog vanaf de Fries-Groningse kust te voet te bereiken via drooggevalen wadplaten. Op dezelfde wijze waren Texel, Wieringen en aanvankelijk ook nog Vlieland

te benaderen vanuit het kweldergebied van Noord-Holland. Pas tijdens de Sint-Luciovloed in december 1287 raakten de eilanden afgesneden van de vaste wal.

Vanaf circa 1100 na Chr. werden de kusten van Groningen en Fryslân bedijkt. De middeleeuwse dijken waren slechts lage kaden die hooguit 1 tot 1,5 meter hoog en ongeveer 5 meter breed waren. Bij zware stormvloed konden deze dijken het water niet altijd tegenhouden. In het Wold-Oldambt en Reiderland (Oost-Groningen) was ontginning van het veengebied en falend dijkonderhoud debet aan de ramp die zich in dat gebied voltrok. De ontginning en een daarmee gepaard gaande ontwatering, met als gevolg inklinking van de bodem, hadden er voor gezorgd dat het gebied erg laag was komen te liggen. Doorbraken van dijken en de oeverwal langs de Eems zorgden tijdens stormvloed voor grote overstromingen. De Dollardboezem kreeg zijn grootste omvang aan het begin van de 16e eeuw tijdens de Cosmas en Damianusvloed op 26 september 1509. Tientallen dorpen, kloosters en kerken vielen ten prooi aan de golven.

In de loop van de eeuwen schoof de waddenkust van Groningen en in mindere mate ook die van Fryslân door de inpolderingen die hier plaatsvonden steeds verder noordwaarts. Ook de Dollardboezem werd in de loop van de eeuwen na de doorbraken weer grotendeels ingepolderd. De zeedijken langs de kust van Groningen liggen voor het overgrote deel op dezelfde locatie als in de 19de eeuw. Alleen de dijk langs de Eems heeft mogelijk nog een iets oudere kern, namelijk uit het begin van de 18de eeuw. Wel zijn deze dijken tot in de 21e eeuw sterk verhoogd en verbreed. De relatief jonge kustlijn van Groningen brengt met zich mee dat nu nog zichtbare cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden langs de kust over het algemeen uit de 19de eeuw en later dateren. Dat betekent niet dat in de ondergrond geen oudere archeologische waarden aanwezig kunnen zijn, zoals de vondst van het hunebed onder de wierde van Heveskesklooster bij Delfzijl aantoonde.

Zuiderzee

Voordat de Zuiderzee in de loop van de middeleeuwen ontstond, was in dit gebied eeuwenlang sprake van een lagune en later van een uitgestrekt veengebied met meren. Aanvankelijk lag hier, en in het aangrenzende deel van Noord-Holland, een diep dal dat via het Zeegat van Bergen uitmondde in de Noordzeevlakte. Vanuit Oost-Nederland stroomde het water via de Overijsselse Vecht, de Hunnepe en de Eems door dit dal naar zee. Voordat de lagune ontstond is door jagers-verzamelaars in de steentijd gebivakkeerd op de hogere delen in dit landschap (op Pleistocene ruggen en rivierduinen). In dit dal ontstond met het stijgen van de zeespiegel ruim 6000 jaar geleden een grote lagune bestaande uit wadden, kwelders en oeverwallen. In West-Friesland was dit gebied

Paalschermen in drie lagen als extra bescherming van de dijk nabij Makkum rond 1935 (collectie Mar en Klif).

vergelijkbaar met de Waddenzee. Verder naar het oosten, onder het huidige Markermeer en in Flevoland was het milieu zoet. Op de oeverwallen en dekzandruggen werd in het mesolithicum en het vroege neolithicum gewoond door boeren-jagers-verzamelaars van de Swifterbantcultuur (5000-3400 v. Chr.). Verdere opslibbing langs de kust vanaf 3750 v. Chr. had tot gevolg dat de Noordzeekust zich steeds verder sloot, waarbij het Zeegat van Bergen als laatste pas omstreeks 1400 v. Chr. definitief gesloten was. De lagune verloor de verbinding met de zee en veranderde in een groot veenmoeras met een aantal zoetwatermeren. In de eeuwen daarna vonden afwisselend doorbraken van de zee en veenvorming plaats, wat nu eens opslibbing met klei en dan weer veengroei tot gevolg had. Door stormen werden de venige oevers van de meren steeds verder weggeslagen en namen de meren in omvang toe.

De Romeinen noemden dit merencomplex het 'Lacus Flevo' ofwel het 'Flevomeer'. Dit Flevomeer had via de rivier het Vlie verbinding met de Noordzee. De Romeinen voeren via de Utrechtse Vecht, het Flevomeer en het Vlie naar de Waddenzee en verder langs de Duitse en Deense kust naar de noordelijke Noordzee. Er waren handelscontacten met de bewoners van het noordelijke kustgebied. Winsum-Bruggeburen (Littenseradiel) fungeerde mogelijk als wachtpost of stapelplaats voor de Romeinse vloot. Zo ook Bentumersiel aan de rivier de Ems en Bremen Seehausen aan de Weser. Tijdens archeologisch onderzoek in Almere zijn in 2014 de mogelijke resten van een Romeinse wachtpost of wachttoren uit de 1ste eeuw ontdekt. Nu is het wachten op de eerste vondst van een Romeins schip in het vroegere Flevomeer.

Door afslag van de oevers ontwikkelde het Flevomeer zich tot het Almere. Vanaf de 8ste eeuw na Chr. zijn de bewoners rond

het Almere gestart met het ontginnen van de veengebieden. Net als op een aantal locaties langs de Waddenkust kreeg men ook hier te maken met inklinking en bodemdaling, en daardoor met toenemende wateroverlast. Dit leidde tot een verdere verbreding van het Vlie en het begin van de vorming van de Zuiderzee. De vorming van de Zuiderzee raakte in een stroomversnelling door de Allerheiligenvloed in 1170. De Noordzee brak bij die storm door de duinenrij ten zuiden van Texel. Door deze overstroming werd een nieuwe weg geopend naar de Noordzee. Aanvankelijk was deze zeeboezem nog ondiep, maar in de loop van de tijd nam de invloed van de zee steeds verder toe. Met het ontstaan van de Zuiderzee werd het omringende land steeds kwetsbaarder voor stormvloed. De Sint-Luciavloed op 13 en 14 december 1273 had tot gevolg dat het Vlie tussen West-Friesland en het huidige Fryslân zich nog verder kon verbreden. Tijdens deze rampzalige stormvloed zijn veel dorpen langs de toenmalige Zuiderzee en ook de Waddenzee weggespoeld. Ter bescherming tegen stormvloed werd het Zuiderzeegebied rond 1350 volledig bedijkt. Maar ook in de eeuwen daarna liepen de kustgebieden langs de Zuiderzee gevaar, zoals bij de Allerheiligenvloed van 1 november 1570 en de stormramp van 4 februari 1825. De Zuiderzeeramp van 1916 heeft uiteindelijk geleid tot de afsluiting van de Zuiderzee. Tussen 1927 en 1932 werd de Afsluitdijk aangelegd.

Meer lezen

Een uitgebreider verhaal over de ontstaansgeschiedenis van het Noord-Nederlandse kustgebied en de kustwateren kan als pdf worden gedownload via www.archeologieinnederland.nl

Experiment aanleg wierpakket tegen de wierdijk aan bij De Haukes op Wieringen.

2 Buitendijks en kustgerelateerd erfgoed

In de cultuurhistorische waarden ligt het verhaal over de lokale ontwikkelings- en bewoningsgeschiedenis besloten. Het vertellen en zichtbaar maken van de geschiedenis maakt het voor de bewoners en bezoekers begrijpelijk. Cultuurhistorische waarden kunnen een belangrijke rol spelen om de identiteit van een gebied te laten zien en te duiden. Nieuwe ontwikkelingen bieden de kans dit verhaal beter onder de aandacht te brengen.

Buitendijks en kustgerelateerd erfgoed door de eeuwen heen

Prehistorie

Waar nu land is, kan in het verleden water zijn geweest en waar nu water is, was vroeger misschien land. Na de laatste ijstijd lag het zuidelijke deel van het Noordzeebekken droog. Tijdens de warmere perioden van het Weichselien (100.000-10.000 jaar geleden) veranderde dit gebied langzamerhand van een kale vlakte in een bloeiende steppe-toendra. Het grote wild bestond uit mammoet-

ten, wolharige neushoorns, steppenwisenten en rendieren. De eerste mensen in onze gebieden leefden een nomadisch bestaan en trokken het gebied in om op het grote wild te jagen. Er zijn vindplaatsen bekend van onder andere de Doggersbank. Bij baggerwerkzaamheden en zandospuiten (Maasvlakte, Zandmotor) komen veel prehistorische vondsten naar boven zoals bijlen, speer- en pijlpunten, messen en harpoenen. Aan de kust kunnen ook prehistorische vondsten aanspoelen en soms halen vissers ze naar boven in hun netten.

Rond 6500 jaar geleden was de Noordzee grotendeels water en

NRC Urk Magazijn van North Sea Fossils Foto Michiel Hegener. Foto van botten mammoeten en andere prehistorische dieren uit de ijstijd. (Foto: Michiel Hegener)

moet de mens zijn kampementen opgeslagen hebben langs de hogere delen van de toenmalige zeekusten, van waaruit werd gevisd en schelpdieren werden verzameld. Toen de zeespiegel in de loop van de eeuwen steeds verder steeg, zijn veel van deze kustkampementen verdronken.

Nederzettingsresten uit het mesolithicum (8000-circa 5000 v. Chr.) en het vroege neolithicum (5000-3400 v. Chr.) wijzen er op dat ook op de plaats waar later de Zuiderzee lag in de steentijd werd gewoond. Vindplaatsen uit deze periode zijn daarom te verwachten in het IJsselmeer en de Waddenzee. Ook vaartuigen zoals boomstamkano's kunnen hier aangetroffen worden.

De kust schoof met de stijging van de zeespiegel steeds verder landinwaarts. Door de natte en moerassige omstandigheden was het noordelijke kustgebied eeuwenlang niet tot nauwelijks bewoonbaar. Pas rond 600 v. Chr. werd het voor de mens mogelijk om zich permanent in het kwelderlandschap te vestigen. Vanwege de nog steeds stijgende zeespiegel moest men in het kweldergebied wel verhogingen – terpen en wierden – gaan aanleggen om geen natte voeten te krijgen. Grote inbraken van de zee gingen vaak met zo veel geweld gepaard dat een deel van de terpen en wierden van de aardbodem verdwenen, vooral op de plekken waar diepe erosiegeulen ontstonden. Het is onbekend of de zeebodem nog restanten herbergt van deze verdronken terpen en wierden of van andere met de bewoning samenhangende sporen, zoals bijvoorbeeld boomstamkano's en fuiken.

Romeinse tijd

De noordelijke grens van het Romeinse Rijk, de limes, liep langs de oude Rijn door Nederland. Het noordelijke kweldergebied was echter ook van groot belang voor de Romeinen. De Romeinen dreven handel met de bewoners en maakten bij hun militaire expansiedrang richting het Elbegebied gebruik van de in het noorden aanwezige infrastructuur aan vaarroutes. Romeinse schepen voeren over de Utrechtse Vecht, via het Flevomeer en het Vlie naar het noordelijke terpen- en wierdengebied om van daaruit naar de noordelijke kusten van Germania te varen. De schepen waarmee de Romeinen zich in het waddengebied en op de noordelijke rivieren (Boorne, Eems en Weser) waagden, waren volgens de Romeinse geschiedschrijvers (o.a. Tacitus) aangepast aan de omstandigheden van het waddengebied. Het betrof platbodems die waren uitgerust met zeilen, roeiriemen en stuurriemen aan de voor- en achterzijde (voor de wendbaarheid) (Tacitus, Annales II, 6). Deze platbodems zijn waarschijnlijk gebruikt om de rivieren (Boorne en Eems) en de getijdengeulen in het kweldergebied op te varen, terwijl de grotere schepen in de monding van deze rivieren voor anker gingen. Tot nu toe zijn er in Noord-Nederland geen restanten van Romeinse schepen teruggevonden. Ook niet van de schipbreuk die de vloot

Prehistorische boomstamkano, tekening R.A. van Eerden, (Huis van Hilde, provincie Noord-Holland).

van Germanicus in 16 na Chr. leed in de monding van de Eems. Wellicht komen er tijdens inventarisaties in het kader van het project 'Buitendijks Erfgoed oostelijke Waddenzee', uitgevoerd door het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen, nog resten van een Romeins schip boven water (<http://www.erfgoedwadden.nl>).

Middeleeuwen en nieuwe tijd

Het noordelijk kustgebied schoof in de loop van de Romeinse tijd en de middeleeuwen steeds verder noordwaarts op. Maar door het stijgen van de zeespiegel kwamen ook gebieden onder water te staan. Was het veengebied ten oosten van Den Helder in de middeleeuwen nog bewoonbaar, daarna kwam dit voormalige veengebied onder water te staan. Op het Balgzand zijn de resten van een middeleeuwse veennederzetting en een veenontginning teruggevonden. Verwacht wordt dat de bodem van de zee daar nog meer soortgelijke vindplaatsen herbergt.

In de late middeleeuwen ging men de bewoonbare kweldergebieden beschermen door de aanleg van dijken. In de nieuwe tijd zorgde inpoldering van opgeslibde kwelders voor nieuw land, de polders. In de 19de en 20ste eeuw ging men zich meer georganiseerd bezig houden met landaanwinning, eerst met mankracht en later ook met machines. In het buitendijkse gebied langs de kust van Waddenzee en Dollard zijn de resultaten van deze landaanwinningsprojecten nog steeds te aanschouwen.

Scheepvaart

De kustwateren werden vanaf de vroege middeleeuwen bevaren voor handel, visserij en personen- en veevervoer. In de vroege middeleeuwen lagen de grote handelsplaatsen aan de grenzen van de verschillende machtsgebieden, zoals de handelsnederzetting Dorestad (Wijk bij Duurstede). Vanuit Dorestad werd vanaf de 7de eeuw onder meer handel gedreven op de landen langs de Oostzee. Via het Almere en het Vlie voeren de schepen naar de

Noordzee en vandaar naar het noorden. Vanaf het eind van de 8ste tot het begin van de 11de eeuw bezochten de Vikingen regelmatig ons land om er handel te drijven, te wonen en zo nu en dan te plunderen. Ook de Vikingen zullen de vaarroute via Vlie, Almere en Utrechtse Vecht gebruikt hebben.

Vanaf de late middeleeuwen hielden de bewoners van Noord-Nederland zich steeds meer bezig met de handel op de Oostzee en dan voornamelijk met de handel op Duitsland en de Baltische staten (Letland en Litouwen). De Groningse handelaren vinden we vooral terug in schriftelijke bronnen uit deze noordelijke gebieden, terwijl de Friezen ook handel dreven met Engeland, Vlaanderen en verder naar het zuiden. Ook zakten de handelaren uit Fryslân via het Almere en de Utrechtse Vecht naar het rivierengebied af. Aan het eind van de zestiende eeuw kwam er een nieuwe handelsmarkt op in het Verre Oosten. Hollandse steden profiteerden van het monopolie dat de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) had op het drijven van overzeese handel met de landen in het Verre Oosten. Handelssteden in Fryslân en Groningen waren niet bij de VOC betrokken en konden dan ook niet profiteren van deze handelsvaart. Voor hen werd de vaart op de Oostzee steeds belangrijker. In de 19de eeuw werd er zelfs vanuit de Veenkoloniën in Groningen handel gedreven op de landen rond de Oostzee.

Gedurende al die eeuwen heeft de mens zich in de noordelijke kustwateren ook uitgebreid beziggehouden met de visvangst en het verzamelen van schelpdieren (oesters, kokkels en mosselen). In de middeleeuwen werd er hoofdzakelijk op trekviszen als steur en zalm gevestigd. Andere vissen die gevangen werden waren schelvis, wijting, schol, kabeljauw, schaar, rog, tong en haring. In de vijftiende en zestiende eeuw werden de haring-, schelvis- en kabeljauwvisserij steeds belangrijker. In de Zuiderzee werd ook gevestigd op onder andere ansjovis en paling. Daarnaast was ook de jacht op zeehonden en kleine walvisachtigen een lucratieve bezigheid.

Net als in de Romeinse tijd werden ook in de eeuwen daarna schepen gebruikt voor het vervoer van mensen, vee en goederen. Daarnaast speelde de visserij een belangrijke rol. Schepen werden ook gebouwd of ingezet voor oorlogshandelingen. De vele verschillende soorten scheepswrakken herinneren ons aan die verscheidenheid.

Ten behoeve van een veilige scheepvaart in de noordelijke kustwateren werd het noodzakelijk middelen in te zetten, zoals vuurtorens en lichtopstanden, baken en kapen die de zeeman moesten helpen bij het vinden van zijn weg op zee en naar de haven. Al in de middeleeuwen lieten handelssteden in Noord-Duitsland en Nederland kapen en bakens neerzetten in het Waddengebied om

de scheepvaart te ondersteunen. Twee kapen samen of een toren en een kaap vormden een lijn waarop genavigeerd kon worden. Op zeekaarten staan de kapen, bakens en torens aangegeven die de schippers konden gebruiken bij het navigeren. Op hoger gelegen duintoppen op de Waddeneilanden werden vuurboeien of vuurbaken neergezet. De vuurtoren de Brandaris op Terschelling zal aanvankelijk ook als vuurbaak dienst hebben gedaan. Uit een latere periode dateren de lantaarns op de havenhoofden, de gietijzeren kapen en de verschillende soorten lichtopstanden langs de kusten.

Er zijn in het noordelijke kustgebied nog een groot aantal zichtbare en onzichtbare cultuurhistorische relikten aanwezig uit de 19de en 20ste eeuw. Daaronder vallen onder meer landaanwinningswerken, zeedijken, de Afsluitdijk met kazematten (bunkers) bij Kornwerderzand en Den Oever, uitwateringssluizen, buitendijkse havens, peilschaalhuisjes, scheeps- en vliegtuigwrakken uit de Tweede Wereldoorlog en bunkers en geschutkoepels van de Atlantikwall.

Buitendijks en kustgerelateerd erfgoed beschreven in een aantal hoofdtypen

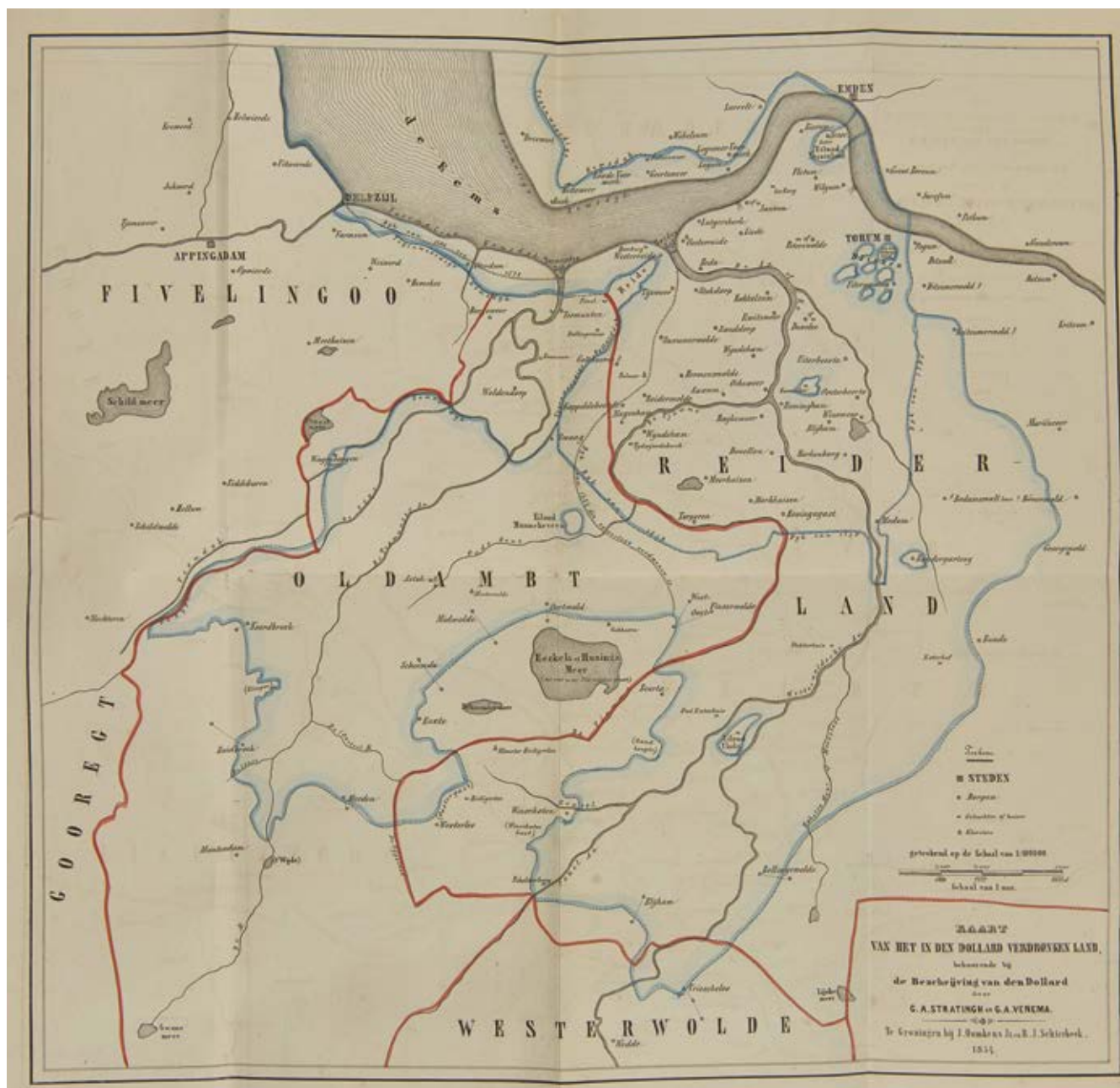
Scheepswrakken

In het verleden zijn er vele schepen vergaan in de Noord-Nederlandse kustwateren. De meeste schepen vergingen bij stormen. Al in de Romeinse tijd is er sprake van een grote scheepsramp: een oorlogsvloot bestaande uit 1000 schepen van de Romeinse veldheer Germanicus leed in 16 na Chr. schipbreuk in de monding van de Eems bij Borkum (Duitsland).

Schepen die op de Rede van Texel lagen te wachten op een gunstige wind werden geregeld overvallen door zware stormen. De schepen vergingen tijdens rampzalige stormen vaak met tientallen tegelijk. Sommigen vergingen met man en muis en zonken ter plekke, andere schepen dreven af en strandden op de Friese kust. Op de Rede van Texel moeten tussen 1500 en 1800 honderden schepen zijn vergaan.

Ook elders hebben stormrampen hun tol geëist. Bij de scheepsramp van Paesens-Moddergat (gemeente Dongeradeel) in 1883, ging een groot deel van de vissersvloot van deze twee dorpen verloren. Een vloot van 22 schepen was uitgevaren om bij Borkum te gaan vissen, maar werd daar overvallen door een storm. De schepen probeerden via de zeegaten tussen de eilanden weer terug te keren, maar 17 schepen haalden de thuishaven niet. Tijdens dezelfde storm zijn ook vissersschepen uit Zoutkamp in de Lauwerszee vergaan.

Maar ook oorlogshandelingen eisten hun tol. Zo werden in 1666 tijdens de Tweede Engelse oorlog (1665-1667) circa 150 Nederlandse koopvaardischepen door Engelse oorlogsschepen

Kaart van G. Acker Stratingh uit 1854 met daarop aangegeven de verdrinken dorpen langs de Eems en in de Dollard. De inpolderingsdijken staan met blauwe lijnen aangegeven; de vroegere loop van de rivier de Tjamme met een rode lijn.

Uitsnede uit de Paskaarte van de Zuiderzee van Johannes van Keulen uit 1735.

overvallen en in brand gestoken. De schepen lagen in het Vlie op de rede te wachten tot de omstandigheden geschikt waren om uit te varen. Ook het VOC-schip 'Witte Kalf' ging bij die overval verloren. En in een aantal gevallen zijn schepen bewust gebruikt als zinkstuk om een nauwe waterdoorgang af te sluiten of een haven te dempen. Scheepswrakken worden zowel onder water als langs de kust (stranden) gevonden. Wadlopers en duikers komen dan ook geregeld scheepswrakken tegen.

Wanneer scheepswrakken droog komen te liggen op het strand of langs de kust, zijn ze kwetsbaar voor uitdroging en verval. Als wrakken onder water boven het zand uit steken, zijn ze vatbaar voor erosie of aantasting door bijvoorbeeld paalworm.

Verdronken dorpen

Overstromingen, verstuivingen en later dijkdoorbraken waren een serieuze dreiging voor menig dorp in de buurt van de zee. Langs de Noord-Nederlandse kust zijn in de loop der eeuwen tal van dorpen verdwenen door stormvloed, geulverplaatsing, geleidelijke kusterosie en het oostwaarts opschuiven van de Waddeneilanden. Bij de inbraak van de zee via het Lauwersestuarium tussen Fryslân en Groningen rond 800 na Chr. is een aantal bewoonde wierden en terpen door het water verzwolgen. Zelfs na de bedijking van de kusten in de late middeleeuwen vonden er regelmatig inbraken plaats waarbij delen van de kuststrook in zee verdwenen. Dit was het geval bij de Friese Zuiderseekust en langs de oever van de Eems bij Delfzijl en Termunten. Op de Waddeneilanden verdwenen dorpen en gehuchten die aan de westkant lagen langzamerhand in zee, zoals het vissersdorp Sier op Ameland, een aantal dorpjes op Terschelling en de voorganger van het huidige dorp Schiermonnikoog. Het dorp West-Vlieland is in de 18de eeuw in zee verdwenen als gevolg van een verandering in de stromingen.

Ten gevolge van afkalving van de duinen kwam het dorp vanaf het eind van de 17de eeuw aan het Noordzeestrand te liggen.

Verdronken dorpen in de Dollard

In de gemeenten Oldambt en Delfzijl (Groningen) en het aangrenzende Duitse Ostfriesland ligt het Eems-Dollardgebied. Al voor het jaar 1000 werd een begin gemaakt met de ontginning van de veengebieden in het Oldambt en Reiderland. Vanuit de hogere gronden trokken boeren steeds verder het veengebied in. In de middeleeuwen lagen hier tientallen dorpen, gehuchten en enkele kloosters. Inklinking en een daarmee gepaard gaande vernatting in de late middeleeuwen zorgde er voor dat de bevolking de laagst gelegen gebieden moest verlaten en de dorpen naar de hogere gronden in de nabije omgeving verplaatste. Aan het eind van de middeleeuwen kreeg het gebied te maken met dijkdoorbraken ten gevolge van aanhoudende stormvloed. De slecht onderhouden dijken in het gebied konden het water niet meer tegenhouden. Men was nog maar nauwelijks met herstelwerkzaamheden begonnen of elders braken andere dijken door. De Dollard wist steeds verder het land binnen te dringen. De westelijke Dollardboezem heeft zijn grootste omvang aan het begin van de zestiende eeuw gekregen tijdens Cosmas en Damianusvloed (26 september 1509). Door erosie van het veen ontstond er een binnenzee waarvan de bodem op een diepte van 4-5 m –NAP lag. Er is tot nu toe nog nauwelijks onderzoek gedaan naar de resten van dorpen en ander bebouwing die op dit moment nog in de waterbodem van Eems en Dollard moeten liggen. In het gebied van de Eems zal een groot deel van deze resten zijn weggeslagen bij het ontstaan van diepe geulen. In de Dollard is de kans groter dat er nog nederzettingen in de waterbodem bewaard zijn gebleven. Vanaf het begin van de 16de eeuw is een groot deel van de Dollardboezem weer ingepolderd. Hier zijn onder het door de zee afgezette kleipakket verschillende overspoelde dorpen, kerken en kloosters teruggevonden, zoals de voorlopers van de huidige dorpen Midwolda, Scheemda en Oostwold (gemeente Oldambt).

Resten van steenhuizen en kloosters

Bij zware stormvloed en dijkdoorbraken verdronken niet alleen dorpen. Bij de Dollardinbraken verdwenen ook steenhuizen en kloosters onder water. De resten van dorpen en kerken zijn aangetroffen in het later weer ingepolderde gebied van het Oldambt. Dit zou betekenen dat ook in de waterbodem van de Dollard nog overblijfselen van kloosters en steenhuizen aanwezig zijn. Ten westen van Stavoren (gemeente Súdwest-Fryslân) heeft de Sint Odulphus-abdij gestaan, gesticht in 1132. De zee vormde al gauw een grote bedreiging voor de abdij. Stormvloed veroorzaakten in de 12de en 13de eeuw landafslag bij Stavoren. In 1415 verlieten de laatste monniken de abdij die toen al voor het overgrote deel in het water stond. Boven water stak alleen nog

een heuveltje uit met daarop een kapel. Volgens de cartograaf Schotanus waren de resten van de abdij in de tweede helft van de 17de eeuw zichtbaar bij laag water. Bij allerlei activiteiten in de 20ste eeuw is de bodem voor de kust van Stavoren behoorlijk aangetast. Bij recent archeologisch onderzoek zijn geen resten meer van de abdij aangetroffen.

Verdwenen eilanden, zoals Bosch, Heffesant en Griend

In de Waddenzee zijn verschillende eilanden verdwenen. Ten oosten van Schiermonnikoog lagen de eilanden Bosch (Coornsant) en Heffesant. Bosch maakte ooit deel uit van het eiland Moenkelangenoe, dat tussen 1400 en 1570 in tweeën brak. Kloosters en/of belangrijke heren op de vaste wal hadden al vanaf de 13de eeuw invloed op Bosch. Bosch kende seizoensbeweiding en werd vooral 's zomers gebruikt voor beweiding door koeien (vetweiderij). Op Bosch woonde vanaf de late middeleeuwen tot in de eerste helft van de 18de eeuw een strandvoogd die er voor moest zorgen dat de goederen die op het strand aanspoelden werden geborgen en werden beschermd tegen jutters. De Kerstvloed van 1717 heeft er voor gezorgd dat bewoning op het eiland Bosch onmogelijk werd. Het eiland verdween langzamerhand van de kaarten. Het oude eiland Bosch is mogelijk 'opgeslokt' door Schiermonnikoog en zou nu onder de oostpunt van dit eiland liggen.

In het begin van de 16de eeuw lag ten zuiden van Bosch ook nog het eilandje Heffesant dat gebruikt werd om er schapen te weiden. Dit eilandje, dat eigendom was van het klooster Aduard, moet in de loop van de 16de eeuw weer in zee zijn verdwenen. Het werd niet meer genoemd in de lijst van voormalige kloosterbezittingen uit 1594.

Op het eiland Griend (ten zuiden van Terschelling) lag in de late middeleeuwen een nederzetting die door Norbertijner monni-

De Brandaris (1594) bij het dorp West-Terschelling met een van oorsprong plat dak. Waarschijnlijk heeft deze vuurtoren in het verleden als vuurboet dienst gedaan.

ken werd bewoond. Tijdens de St.-Luciavloed van 1287 werd de nederzetting verwoest, maar het eiland groeide in de loop van de eeuwen weer aan. Bronnen uit het begin van de 17de eeuw tonen aan dat op dit eiland een aantal boerenfamilies woonden die daar wat koeien en een groot aantal schapen hadden. Tot in de 18de eeuw woonden op Griend nog steeds veeboeren, nu op kleine terpen. Omdat het eiland steeds kleiner werd, liep het aantal bewoners sterk terug en heeft men Griend in de loop van de 19de eeuw moeten verlaten. De huidige zandplaat met de naam Griend ligt een stuk zuidoostelijker dan het middeleeuwse eiland Griend.

Vuurboeten, vuurbaken en vuurtorens, kapen of baken en lichtopstanden

Schippers moesten vroeger hun weg vinden door middel van herkenningpunten, zoals kerktorens en hoge duintoppen. Op som-

Het verdwenen eiland Bosch (of Coornsant) op historische kaarten uit de 16de en 17de eeuw. Links kaart uit 1595 van Mercator (Atlas van Mercator); Rechts: Paskaart van een gedeelte van Vriesland, Groeninger en Emderland van de hand van Johannes van Keulen uit circa 1682.

Gietijzeren vuurtoren langs de Afsluitdijk bij Den Oever. Oorspronkelijk afkomstig van de plaats De Haukes op Wieringen.

Emder kaap uit 1883 op het eiland Rottumeroog. Deze gietijzeren kaap is ontworpen door Quirinius Harder en A.C. van Lo. Vanwege kustafslag is de kaap in 1999 verplaatst. Beeldbank Rijkswaterstaat (Foto: Rob Jungcurt).

Onlangs gevonden vuurboet op het verdronken land van Saeftinge, Zeeland (foto: Hans Jongepier SCEZ).

mige plaatsen ontbraken deze herkenningspunten en daar werden baken en kapen opgericht. Twee kapen samen of een toren en een kaap vormden een lijn waarop genavigeerd kon worden. Op zeekaarten staan de kapen, vuurboeten en torens aangegeven die de schippers konden gebruiken bij het navigeren. Uit een latere periode dateren de vuurtorens, de gietijzeren kapen, de verschillende soorten lichtopstanden en de lantaarns op de havenhoofden en landhoofden.

Vuurboeten, vuurbaken en vuurtorens

Op hoger gelegen duintoppen langs de Noordzeekust werden vanaf de late middeleeuwen vuurboeten of vuurbaken neergezet. Op de 'Paskaarte van de Zuyder Zee' uit 1795 van Joannis van Keulen staan vuurboeten ingetekend op Vlieland en Terschelling. Deze vuurboeten bestonden meestal met een stenen bouwsel waarop een vuur kon worden gestookt. In de Zuiderzee stonden op Urk en Schokland ook vuurboeten. De vuurtoren de Brandaris

op Terschelling zal aanvankelijk ook als vuurbaak dienst hebben gedaan. Het platte dak wijst daar op. Pas later is op de Brandaris een lichthuis geplaatst. Ook de vuurtoren van Workum fungeerde aanvankelijk als vuurboet. In 1643 werd een houten stellage gemaakt met daarop een ijzeren plaat met een vuurkorf. In de loop van de 17de eeuw werd de stellage vervangen door een vierkante stenen toren waarop een open vuur brandde. De opvolgers voor de vuurboeten en vuurbaken waren de vuurtorens. In de eerste helft van de 19e eeuw zijn alle open vuren vervangen door lampen, eerst olielampen en later elektrisch licht. Behalve de Brandaris en de vuurtoren van Workum zijn alle vuurtorens in Noord-Nederland gebouwd in de 19de en 20ste eeuw. Op de Waddeneilanden en langs de kust van Noord-Nederland stonden 15 vuurtorens, waarvan er vier zijn afgebroken en één is verwoest bij een bombardement. De vuurtoren bij Watum aan de Eemskust werd in 1945 verwoest tijdens een bombardement. Zes vuurtorens zijn nog actief en vier zijn gedoofd. Twee bijzondere, roodgeverfde gietijzeren vuurtorens of lichtopstanden staan bij Den Oever en Stavoren. Oorspronkelijk stond de vuurtoren die nu op de Afsluitdijk bij Den Oever staat, bij de plaats De Haukes aan de westkust van het eiland Wieringen. Na de drooglegging van de Wieringermeer is de lichtopstand rond 1929 verplaatst naar zijn huidige plaats. De vuurtoren staat nu op de leidam (aan de Waddenzeezijde) tussen de schutsluizen en de eerste groep afwateringssluizen van de Stevinsluizen. De gietijzeren vuurtoren van Stavoren werkt nog, maar die bij Den Oever is sinds 2009 buiten gebruik en zal waarschijnlijk worden verplaatst naar de haven van Den Oever.

Vuurtorens hebben voor een deel hun oorspronkelijke functie verloren, maar ze hebben wel een nieuwe functie gekregen als bijvoorbeeld uitkijktoren voor toeristen.

Kapen of baken

Reeds in de late middeleeuwen werden op instigatie van handelssteden in Nederland en Duitsland kapen en baken opgericht in het Waddengebied om de scheepvaart tot steun te zijn. Kapen waren aanvankelijk houten stellages die allemaal een eigen vorm hadden, waaraan ze herkend konden worden. In het midden van de 19de eeuw stonden in het Nederlandse deel van het Waddengebied 24 kapen. In de tweede helft van de 19de eeuw is men gietijzeren kapen gaan vervaardigen, omdat de houten kapen om de 20 à 30 jaar vernieuwd moesten worden. Op Rottumeroog stonden in de 19de eeuw twee gietijzeren kapen, de Groninger Kaap (ontmanteld in 1931) en de Emders Kaap (respectievelijk door de provincie Groningen en door de stad Emden onderhouden). Op twee locaties langs de Waddenzee zijn nog 19de eeuwse gietijzeren kapen te zien: de Emders kaap op Rottumeroog en de kaap bij Oosterend op Texel (beide wettelijk beschermd

Gietijzeren havenlichten op de havenhoofden bij de oude haven van Stavoren.

Oude strekdam ter hoogte van het Badpaviljoen bij Hindelopen.

monumenten). Op de Boschplaat van Terschelling staat nog een kleinere ijzeren kaap, de Noordkaap, die veel jonger is. Op platen en eilanden staan wel weer nieuwe houten kapen, zoals op de Engelsmanplaat. Daarnaast zijn op de Engelsmanplaat resten van oudere kapen aangetroffen.

Lichtopstanden

Een lichtopstand is een paal of constructie met daarop een baken. Lichtopstanden geven vaarwegen en gevaarlijke punten aan, en ze staan zowel in het water als op het land. Lichtopstanden zijn ook vaak te vinden aan het uiteinde van pieren en havenhoofden. Bij Stavoren markeren twee gietijzeren havenlichten uit 1884 de toegang tot de oude haven van Stavoren. Beide lichtopstanden

De buitendijkse haven van Noordpolderzijl met een informatiebord waarop informatie staat over het buitendijkse landschap en de eilanden en platen in de Waddenzee.

staan op het uiteinde van de havenhoofden. Sommige lichtopstanden worden ook wel vuurtorens genoemd, zoals de gietijzeren vuurtorens bij Den Oever en Stavoren.

Strekdammen, dijken, palenrijen en dammen

Strekdammen

Strekdammen en kribben worden aangelegd om afslag tegen te gaan of om bijvoorbeeld een haven te beschermen tegen de golven. Strekdammen zijn in het verleden vaak voorzien van een (dubbele) palenrij voor extra bescherming. Bij het Badpaviljoen ten zuiden van Hindelopen ligt nog een oude strekdam in het IJsselmeer.

Dijken

De zeedijken langs de kust van Fryslân (Waddenzee en IJsselmeer) kunnen een oude kern hebben die soms teruggaat tot de late middeleeuwen. Langs de noordelijke kusten werden de dijken vaak voorzien van palenschermen of palenrijen om ze te beschermen tegen de golfslag. Langs de kust van het IJsselmeer hebben de palenschermen nog tot het midden van de zoste eeuw voor de

dijken gestaan. Tussen 1938 en 1952 zijn de houten paalschermen gedemonteerd en zijn de IJsselmeerdijken voorzien van een glooiing van basaltblokken. Er moeten in het zuidwesten van Fryslân nog restanten van paalschermen staan. Rond 1980 stond er bij het Oudemirdumerklif nog een restant van een paalscherm. Zie ook de publicatie 'Een toekomst voor dijken. Handreiking voor de omgang met dijken als cultureel erfgoed' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Dammen

Sommige dammen hebben een bijzondere geschiedenis, zoals de oude dam naar Ameland. De dam naar Ameland werd gebouwd tussen 1871 en 1878 en bestond uit rijshout en basaltblokken. Het was de bedoeling de Waddenzee tussen Ameland en de vaste wal in te polderen. De aanleg van deze dam was de eerste stap in dit proces en vervolgens wilde men nog een tweede dam aan leggen. Stormen in 1881 en 1882 sloegen echter gaten in de dam en alle reeds aangeslibde grond spoelde weg. Uiteindelijk is besloten om af te zien van het plan een deel van de Waddenzee in te polderen. De dam is bij laagwater nog steeds te zien aan zowel de Amelandse als de vaste wal kant.

Bunkertje in het buitendijkse gebied bij Marrum.

In de Waddenzee bij Harlingen is de Pollendam aangelegd: een belangrijke stroombegeleider om de vaarweg naar Harlingen op diepte te houden.

Palenrijen

Palenrijen zijn gebruikt voor landaanwinning, vaak in combinatie met dammen. De methode was al in de zeventiende eeuw in gebruik. Het land werd verdeeld in vakken en greppels zorgden voor de afwatering. Het door de zee meegevoerde slib werd afgezet in de vakken en op de opgeslibde kwelders gingen kwelderplanten groeien. In het Nationaal Park Lauwersmeer zijn bijvoorbeeld nog de palenrijen van de rijshoutdammen zichtbaar. Dat is ook het geval in andere buitendijkse kweldergebieden.

Uitwateringssluizen of spuisluizen en schutsluizen

Uitwateringssluizen spuien het binnenwater en keren het buitenwater. Spuisluizen worden ook gebruikt voor het doorspoelen van havens, zoals in het verleden het geval was bij Noordpolderzijk (gemeente Eemsmond). In Noord-Nederland worden spuisluizen syl, zijk, of ziel genoemd. Veel plaatsen danken hun naam aan deze benamingen van de spuisluis. Een zijk is van oorsprong een simpele klepduiker die bij laag water wordt opengedrukt door het binnenwater.

Langs de kust van de Waddenzee en het IJsselmeer komen verschillende grotere en kleine uitwaterings- en of spuisluizen voor. Sommige sluizen zijn rijksmonumenten zoals de sluis bij Ezumazijk (gemeente Dongeradeel). Deze spui- en schutsluis dateert uit 1671 en is in 1931 vernieuwd. Sedert de afsluiting van de Lauwerszee in 1979 ligt de sluis in de tweede linie van de zeewering. Ook op andere plaatsen in Noord-Nederland komen nog oude sluiscom-

Betonnen affuit voor het luchtafweerkanon aan de buitenkant van de Eemsdijk te Fiemel ten oosten van Termunten (wikimedia) onderdeel van de Atlantikwall.

plexen voor die voor een deel nog in gebruik zijn. In de Afsluitdijk en de dijk rond het Lauwersmeer liggen jongere sluiscomplexen met spui- en schutsluizen, zoals de Stevinsluizen (bij Den Oever; 1932), de Lorenzsluizen (bij Kornwerderzand; 1931/1932) en de Lauwerssluizen (1969).

Op een aantal plaatsen langs de kust zijn de oude sluiscomplexen ontmanteld. Men heeft soms een deel van het oude complex laten zitten zoals het geval is in Noordpolderzijk (gemeente Eemsmond), om de historische plek te markeren. De dichtgemetselde sluis vormt samen met een op de dijk aangebracht steenmozaïek een kunstwerk ter herinnering aan de dijkverhoging.

Buitendijkse havens en havenwerken

Op een aantal locaties langs de noordelijke kusten liggen buiten de zeedijken haventjes of havenwerken. Voorbeeld daarvan is de buitendijkse haven van Noordpolderzijk (gemeente Eemsmond) die in 1811 is aangelegd na de inpoldering van de Noordpolder. Omdat de garnalenvissers uit Usquert na de inpoldering geen open zeeverbinding meer hadden met de Waddenzee, werd Noordpolderzijk de thuishaven van de 10 vissersschepen (UQ) van Usquert. Nadat de dijk in de periode 1980-1985 op deltahoogte was gebracht, kwam er een nieuw afwateringsgemaal en werd de oude sluis dichtgemetseld.

Relicten uit de Tweede Wereldoorlog

Van de Tweede Wereldoorlog kunnen in of bij het water ook nog resten worden aangetroffen. Vliegtuigwrakken, bunkers, afweersystemen, tankversperringen, geschut en munitie, scheepswrakken, stukken van wegen en andere sporen en structuren. Veel van deze resten maakten deel uit van de Atlantikwall. De Atlantikwall

liep van het noorden van Noorwegen tot de Spaanse grens met Zuidwest Frankrijk. De verdedigingslinie, die overigens nooit geheel werd voltooid, bestond onder andere uit bunkers, kanonnen en mijnevelden. Het was een verzameling verdedigingswerken op strategische locaties. In Nederland liggen de belangrijkste overblijfselen van de Atlantikwall in Vlissingen, Hoek van Holland, IJmuiden, Den Helder en op Texel. Maar er zijn ook op de Friese eilanden, op de buitendijkse kwelders van Noarderleech (gemeente Ferwerderadiel) en bij Fiemel ten oosten van Termunten relictten van de Atlantikwall aanwezig.

Een groot deel van de relictten van de Atlantikwall bevinden zich op het land, bijvoorbeeld in de duinen van de Waddeneilanden. Bij Fiemel ten oosten van Termunten ligt een aantal bunkers

op land, maar is een geschutsokkel nog in de huidige zeedijk aanwezig. In de Noarderleech staat een bunkertje uit de Tweede Wereldoorlog. Het buitendijkse gebied heeft in die tijd als oefenlocatie gediend voor de Duitsers. Ze richtten hier een terrein in waar de Duitse vliegeniers konden oefenen. Het ging dan vooral om het richten van de boordwapens en het afwerpen van bommen op houten objecten die vanuit de lucht op schepen leken. Op die 'schepen' werden de oefenbommen van beton afgeworpen. De verrichtingen werden geobserveerd vanuit een kleine bunker die hier nog steeds staat. Op de buitenmuren van de bunker zijn informatiepanelen bevestigd waarop informatie staat over wat zich hier heeft afgespeeld.

De Dam van Ameland **Landaanwinningsproject tussen** **Ameland en het vasteland van Fryslân**

Ameland ligt tamelijk dicht bij de vaste wal, er komen geen diepe geulen voor ten zuiden van dit eiland. Dit heeft geleid tot allerlei plannen om het gebied tussen Ameland en de vaste wal in te dijken en als landbouwgrond te gaan gebruiken. Initiatiefnemer van een vaste verbinding was Jonkheer Mr. Pieter Jan Willem Teding van Berkhout, een jurist en ondernemer uit Deventer. Teding van Berkhout richtte de 'Maatschappij tot Landaanwinning der Friesche Wadden' op. In 1871 werd gestart met de aanleg van een dam van rijshout en basaltblokken.

Het was de bedoeling een tweede dam te bouwen en het tussen de dammen gelegen gebied in te polderen. Hoewel ingenieurs van Rijkswaterstaat van mening waren dat een dam in de Waddenzee minstens drie meter boven het hoogste waterpeil uit zou moeten steken, vond Teding van Berkhout een dam van een halve meter boven het vloedpeil voldoende. Omdat de dam aan weerszijden was voorzien van aanslibbingswerken, zou de dam vanzelf breder en sterker worden. Tien jaar later sloeg een zware storm grote gaten in de dam. De reeds aangeslibde grond werd meegesleurd door de golven. Er werd nog wel gestart met restauratiewerkzaamheden, maar een jaar later sloeg een tweede storm toe. Toen was het geld op en is de dam langzamerhand in zee verdwenen. Bij laagtij komen voor de kust van Ameland en Fryslân nog delen van de dam boven water.

*De Dam naar Ameland
rond 1875 met in het
midden mr. Teding van
Berkhout, de geestelijke
vader van de dam.*

*Restant van de Dam, gezien vanaf Ameland.
(foto: Kees Bangma april 2007)*

3 Buitendijks erfgoed in wetgeving en beleid

Buitendijks en kustgerelateerd erfgoed is in veel gevallen nog niet of onvoldoende meegenomen in het gemeentelijk ruimtelijk beleid en de ruimtelijke ordening. Wanneer er ingrepen in de waterbodems en/of het buitendijkse gebied langs de kust verricht worden, kunnen archeologische, cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden in het geding komen. Naast de wettelijke verplichting die gemeenten hebben om het erfgoed op te nemen in bestemmingsplannen en beheersverordeningen, biedt dit type erfgoed ook nieuwe kansen bij de ontwikkeling van recreatie en toerisme.

Wettelijk kader voor de omgang met buitendijks erfgoed in en langs de kustwateren

Op 1 september 2007 is de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) in werking getreden. Dit had een ingrijpende wijziging van de Monumentenwet 1988 en andere wetgeving tot gevolg. Op basis van de gewijzigde Monumentenwet 1988 geldt voor archeologische waarden de wettelijke verplichting om bij vaststelling van een bestemmingsplan of een beheersverordening rekening te houden met de in de grond aanwezige (dan wel te verwachten) archeologische monumenten (artikel 38a).

De Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (MoMo) heeft geleid tot aanpassing van het *Besluit ruimtelijke ordening* (Bro) per 1 januari 2012: het betreft de verplichting om in het bestemmingsplan een beschrijving mee te nemen van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en in de grond aanwezige of te verwachten waarden rekening is gehouden (Bro artikel 3.1.6, vierde lid, sub a). De cultuurhistorische waarden betreffen, naast de archeologische waarden, de historisch (steden) bouwkundige waarden en de historisch geografische waarden.

In het *Besluit algemene regels ruimtelijke ordening* (Barro) van het Rijk staat aangegeven dat de gemeenteraad in 2014 een nieuw bestemmingsplan of beheersverordening voor de Waddenzee (ook de Eems-Dollard) vastgesteld moet hebben. Bij de voorbereiding van een bestemmingsplan c.q. beheersverordening dat betrekking heeft op de Waddenzee en dat gebruik of bebouwing mogelijk maakt, en afzonderlijk of in combinatie met ander gebruik of bebouwing significante gevolgen kan hebben voor de landschappelijke of cultuurhistorische kwaliteiten, wordt een beoordeling gemaakt van de gevolgen voor die kwaliteiten van het gebied. Onder cultuurhistorische kwaliteiten worden de in de bodem aanwezige en te verwachten archeologische waarden en de overige voor het gebied kenmerkende cultuurhistorische structuren en elementen bedoeld (artikel 2.5.2, tweede lid, sub a en b van het Barro):

1. Als landschappelijke kwaliteiten van de Waddenzee worden aangemerkt de rust, weidsheid, open horizon en natuurlijkheid met inbegrip van de duisternis.
2. Als cultuurhistorische kwaliteiten van de Waddenzee worden aangemerkt:
 - a. de in de bodem aanwezige archeologische waarden, en

b. de overige voor het gebied kenmerkende cultuurhistorische structuren en elementen, bestaande uit:

1. historische scheepswrakken;
2. verdrinken en onderslibde nederzettingen en ontginningssporen, waaronder de dam Ameland-Holwerd;
3. zeedijken en de daaraan verbonden historische sluizen, waaronder het ensemble Afsluitdijk;
4. landaanwinningsswerken;
5. systeem van stuifdijken;
6. systeem van historische vaar- en uitwateringsgeulen, en
7. kapen.

Instrumentarium voor het borgen van het buitendijks erfgoed in en langs de kustwateren

Gemeenten

Gemeenten zijn zelf verantwoordelijk voor de omgang met het erfgoed binnen het eigen gemeentelijk grondgebied. Dat geldt ook voor het erfgoed in alle wateren binnen het gemeentelijk grondgebied, het zogenaamde maritieme erfgoed (watergerelateerde erfgoed). Een uitzondering hierop zijn de wettelijk beschermde archeologische monumenten, zoals de locatie Burgzand-Noord in de Waddenzee bij Texel.¹ Om het buitendijkse en kustgerelateerde erfgoed te kunnen beschermen in het gemeentelijk erfgoedbeleid en vervolgens te kunnen borgen in ruimtelijke plannen is eerst een goede inventarisatie en vervolgens een waardering van het erfgoed nodig, bestaande uit archeologische, historisch (steden) bouwkundige, historisch geografische en/of cultuurlandschappelijke waarden. Deze informatie kan ook gebruikt worden om oude en nieuwe functies mee te faciliteren en het historische karakter van het gebied rond de dijken en in de kustwateren te ontsluiten en te versterken voor bijvoorbeeld recreatie en toerisme.

Erfgoednota

Gemeenten kunnen hun archeologisch en cultuurhistorisch waardevolle structuren vastleggen in het gemeentelijke erfgoedbeleid. In een erfgoednota geeft de gemeente aan hoe ze wil omgaan met de erfgoedwaarden binnen haar gemeentegrenzen en welke middelen en instrumenten ze daarvoor in gaat zetten. In dit kader

¹ De wettelijk beschermde archeologische terreinen vallen vooralsnog onder de verantwoordelijkheid van het Rijk (Ministerie van OCW, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

is een gemeentelijke erfgoedkaart of cultuurhistorische waardenkaart een belangrijk instrument. Een waardenkaart kan een overzicht geven van zowel de bekende en te verwachten archeologische waarden, als ook van de cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke objecten, structuren, terreinen en elementen. De meeste gemeenten hebben de buitendijkse en kustgerelateerde archeologische, cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden nog niet meegenomen in hun archeologie- of erfgoednota en op de bijbehorende beleidskaarten. De gemeente Súdwest-

Fryslân geeft in haar Erfgoednota (2012) wel aan dat buitendijkse en maritieme waarden kunnen worden meegenomen bij een volgende verdiepingsslag van de gemeentelijke beleidskaart. Bij de meeste gemeenten dienen deze waarden echter nog een plaats te krijgen in het gemeentelijk erfgoedbeleid.

Structuurvisie

Gemeenten (als ook de provincies en het rijk) zijn verplicht om voor een goede ruimtelijke ordening een (integrale) structuur-

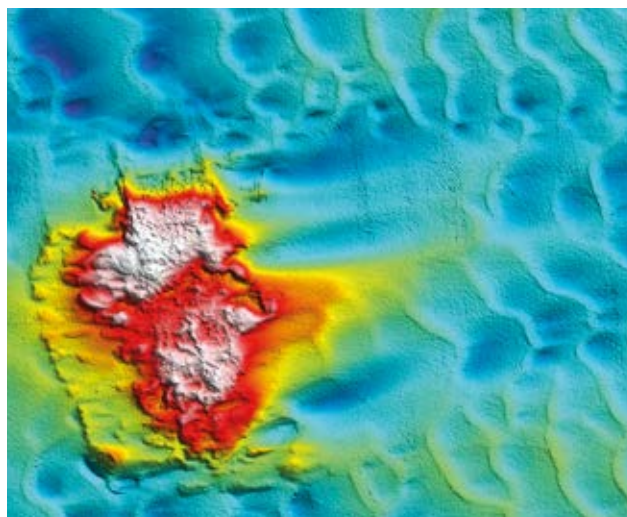
Wettelijk beschermd archeologisch monument 'Burgzand Noord III'

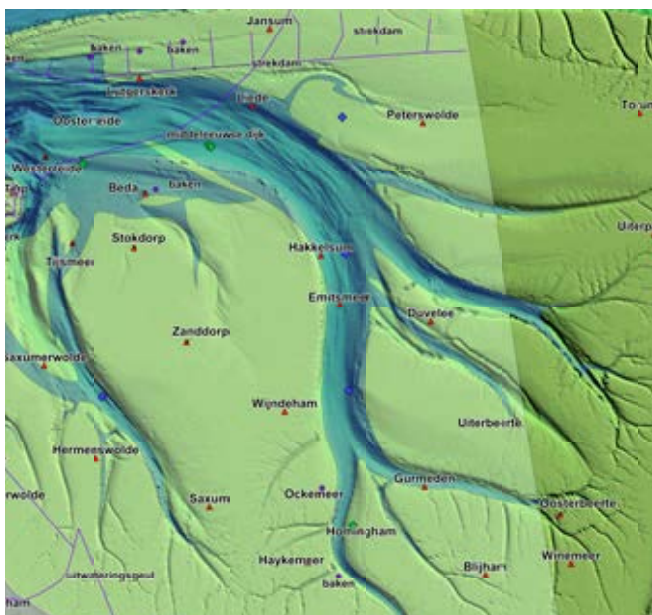
Afdekking met zeegras (foto RCE).

Op de locatie Burgzand Noord III in de Waddenzee ten oosten van Terschelling ligt een scheepswrak dat de status van wettelijk beschermd archeologisch monument heeft gekregen. Het gaat om het wrak van een bewapend handelsschip van 35-40 m lang dat in 1640 is gezonken op de Rede van Texel. Het betreft mogelijk het wrak van de Rob, een Hollandse Oostindiëvaarder. Dit schip werd in 1639 door de Admiraliteit van Amsterdam geleend van de Verenigde Oostindische Compagnie om ingezet te worden bij de Zeeslag om Duins (The Downs) in Het Kanaal. Luitenant-admiraal Maarten Harpertszoon Tromp en vice-admiraal Witte de With behaalden in 1639 een beslissende overwinning op een Spaanse oorlogsvloot van 55 schepen, de Tweede Spaanse Armada, onder leiding van admiraal Antonio de Oquendo. Het schip zank begin januari 1640 tijdens de Driekoningsstorm, een zware storm waarbij veel schepen op de Rede van

Texel met man en muis vergingen of strandden. Het wrak werd in 1985 ontdekt door amateurduikers. Het schip lag op z'n zij en de constructie, zoals de boeg, was nog redelijk intact. Een rij kanonnen stak rechtop uit de bodem, met de loop door de geschutspoorten. Er is een rijk versierd bronzen kanon gevonden dat het wapen van de Admiraliteit van Amsterdam draagt. In 1986 is de locatie van het scheepswrak gekarteerd. Daarbij zijn details ingetekend, zoals een sloopsoven gemaakt van IJsselsteentjes. Hierin werd aan boord gekookt en brood gebakken. Verondersteld wordt dat in het scheepswrak nog een grote hoeveelheid vondsten aanwezig is. Tijdens het onderzoek in 1986 is ook gekeken naar de mogelijkheden van fysieke bescherming van het scheepswrak. In 1988 werd het wrak als eerste in Nederland beschermd door het in te pakken in gaas en 6000 zandzakken. In de loop van de tijd kwamen door ontzanding en bodemverlaging toch weer delen van het wrak vrij te liggen. In 2002 en 2010 was het noodzakelijk het scheepswrak opnieuw met gaas afgedekt. Ook in 2013 is de fysieke bescherming weer aangepast.

Burgzand Noord III multibeam opname RCE.

Uitsnede uit de Waardenkaart voor het Eems-Dollardgebied met daarop aangegeven de dorpen (rode driehoekjes) die aan het eind van de late middeleeuwen en begin van de 16de eeuw verdrongen zijn bij de Dollardinbraken.

visie vast te stellen. Op grond van de Wet ruimtelijke ordening stelt de gemeenteraad een of meer structuurvisies vast voor het gemeentelijk grondgebied. Een structuurvisie is een strategisch beleidsdocument dat als uitgangspunt dient voor de beoordeling van nieuwe ontwikkelingen en voor het opstellen van bestemmingsplannen. Naast een structuurvisie voor het hele gemeentelijke grondgebied, kan een gemeente er ook voor kiezen een structuurvisie voor bepaalde deelaspecten op te stellen, zoals voor archeologie, cultuurhistorie en cultuurlandschap.

Bestemmingsplan

De uitgangspunten van het gemeentelijk erfgoedbeleid moeten worden verankerd in de ruimtelijke plannen. Een bestemmingsplan legt juridisch-planologisch vast wat de bestemmingen van de gronden en bouwwerken binnen een gebied zijn. Een bestemmingsplan bestaat uit een toelichting, planregels en een verbeelding of kaart. In een bestemmingsplan kunnen terreinen, structuren en elementen de dubbelbestemming Waarde Archeologie of Cultuurhistorie krijgen. Bij het opstellen van bestemmingsplannen moeten de aanwezige cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden in een zo vroeg mogelijk stadium worden geïnventariseerd en geanalyseerd. Daarbij moeten gemeenten aangeven welke conclusies ze daar aan verbinden en op welke wijze ze deze waarden planologisch gaan beschermen in het bestemmingsplan.

Het zwaartepunt van de borging van cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden komt dus net als bij de borging van de archeologische waarden bij de gemeentelijke overheid te liggen.

Provincies

De provincies in Noord-Nederland gaan verschillend met hun archeologische, cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden om. Per provincie zijn deze waarden bij verschillende beleidsterreinen ondergebracht. Archeologie en gebouwde monumenten vallen in de provincie **Groningen** beleidsmatig voor een deel onder *Cultuur*, terwijl wierden en essen samen met de historisch-geografische elementen bij *Natuur en landschap* zijn ondergebracht. In de provincie **Fryslân** zijn deze waarden ondergebracht bij *Ruimte, wonen en erfgoed*, terwijl deze waarden in de provincie **Noord-Holland** onder *Cultuur* vallen.

De archeologische, cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden 'op het land' zijn al meegenomen in de streekplannen, structuurvisies, waterplannen van Fryslân en Noord-Holland, zo ook in het Provinciale Omgevingsplan van de provincie Groningen waarin de ruimtelijke structuurvisie en het waterplan zijn opgenomen. Omdat de buitendijkse en kustgerelateerde waarden tot nu toe onbekend waren, zal daar in de toekomstige ontwikkelingsvisies aandacht aan besteed moeten worden.

Groningen

De provincie Groningen heeft haar erfgoedbeleid vastgelegd in 'Het Verhaal van Groningen. Cultuurnota 2013-2016'. Daarnaast kent deze provincie sinds 2010 de digitale 'Landschapskaart', (<http://kaarten.provinciegroningen.nl/viewer/app/landschap>). Het betreft een update van de Cultuurhistorische Waardenkaart uit 2004. Deze Landschapskaart heeft weliswaar nog geen formele status, maar de waarden worden wel gebruikt bij het opstellen van provinciale ruimtelijke plannen, zoals het Provinciaal Omgevingsplan (POP) en de Provinciale Omgevingsverordening (POV). Landschap, cultuurhistorie en archeologie worden in omgevingsplan en de verordening als kernkarakteristieken beschouwd.

De provincie Groningen heeft daarnaast nog apart beleid op het gebied van *dijken* (Dijken die niet mogen wijken, 1998) en *buitendijkse kwelders* (Bouwsteen beheerplan kwelders Groninger Noordkust en Dollard, 2006). Het provinciale dijkenbeleid richt zich voornamelijk op de bescherming van oudere dijken die meer landinwaarts liggen, de zogenaamde slaperdijken. Bij de buitendijkse kwelders langs de Noordkust en de Dollard gaat het om het regelen van een zorgvuldig beheer van de gebieden, waar in het verleden landaanwinning heeft plaatsgevonden. De Punt van Reide wordt in de nota over de kwelders ook als buitendijks gebied beschouwd, maar is in feite een restant van een oeverwal

die eeuwenlang bewoond was en na de Dollardinbraken rond 1500 buiten de dijk kwam te liggen.

Fryslân

Het beleid op het gebied van de archeologie en cultuurhistorie staat in Fryslân verwoord in de *'Nota Erfgoed 2010-2013. Provinciale beleidsvisie en uitvoeringsagenda voor monumenten, archeologie en cultuurhistorie'* (deze Nota is verlengd tot 2015). De provincie heeft verder de beschikking over de *Friese Archeologische Monumentenkaart Extra (FAMKE)* en de *Cultuurhistorische Kaart (CHK)*. De archeologische (verwachtings)waarden staan op de FAMKE (beleidskaart) aangegeven en de cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden (waaronder dijken) op de CHK (nog niet vastgesteld). In het *Streekplan Fryslân, Om de kwaliteit fan de romte* en in de *Verordening Romte* wordt aangegeven dat ruimtelijke plannen alleen mogelijk zijn als aantoonbaar rekening wordt gehouden met de archeologische (verwachtings)waarden en met landschappelijke en cultuurhistorische waarden.

In de thematische structuurvisie *'Grutsk op 'e Romte. Ruimtelijke kwaliteit in Fryslân'* (vastgesteld in maart 2014) zijn de kernkwaliteiten die in het Streekplan en de Verordening staan, verder uitgewerkt. Onder deze kernkwaliteiten worden ook verschillende buitendijkse en kustgerelateerde structuren en elementen genoemd. Het betreft onder andere dijken, sluizen, coupures, strekdammen, kribben, scheepswrakken, baken en oude geulen. Deze kernkwaliteiten zijn nog niet meegenomen op de Cultuurhistorische Kaart (CHK) van de provincie Fryslân.

Noord-Holland

De provincie Noord-Holland heeft haar ambities op het vlak van het cultureel erfgoed vastgelegd in de *Cultuurnota 2013-2016: 'De Waarde van Cultuur'*. De provincie heeft informatie over archeologie, cultuurhistorie en landschap samengebracht in de *'Informatiekaart Landschap en Cultuurhistorie'* (<http://maps.noord-holland.nl/extern/gisviewers/ilc/>). Deze kaart is een herziening van de Cultuurhistorische Waardenkaart (CHW) uit 2000 en tevens de digitale vertaling van de *'Leidraad landschap en cultuurhistorie'* ([file:///C:/Users/Beheerder/Downloads/leidraad_LEC_21_juni_2010%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Beheerder/Downloads/leidraad_LEC_21_juni_2010%20(1).pdf)).

In deze aan de *'Structuurvisie Noord-Holland 2040 'Kwaliteit door veelzijdigheid'* gekoppelde Leidraad geeft de provincie aan welke kernkwaliteiten van landschap en cultuurhistorie van provinciaal belang zijn. Zo is de maritieme archeologie bij Texel één van de kernkwaliteiten. Structuurdager van provinciaal belang langs de Waddenzee en de Noordzeekust van Texel zijn o.a. de Atlantikwall, de Stelling van Den Helder, de wierdijk op Wieringen en de Afsluitdijk (binnen de provinciegrenzen).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een convenant met RWS, waarin is geregeld hoe om gegaan wordt met archeologische waarden bij bodemverstorende activiteiten op het land en onder water. Binnen dit convenant treedt zij op als adviseur van Rijkswaterstaat voor cultuurhistorie en archeologie. Voor beschermde archeologische monumenten is de Rijksdienst nu nog het bevoegde gezag. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wil fungeren als vraagbaak en kenniscentrum. De Rijksdienst wil een verbindende rol vervullen en netwerken en (internationale) samenwerkingen tot stand brengen.

Rijkswaterstaat

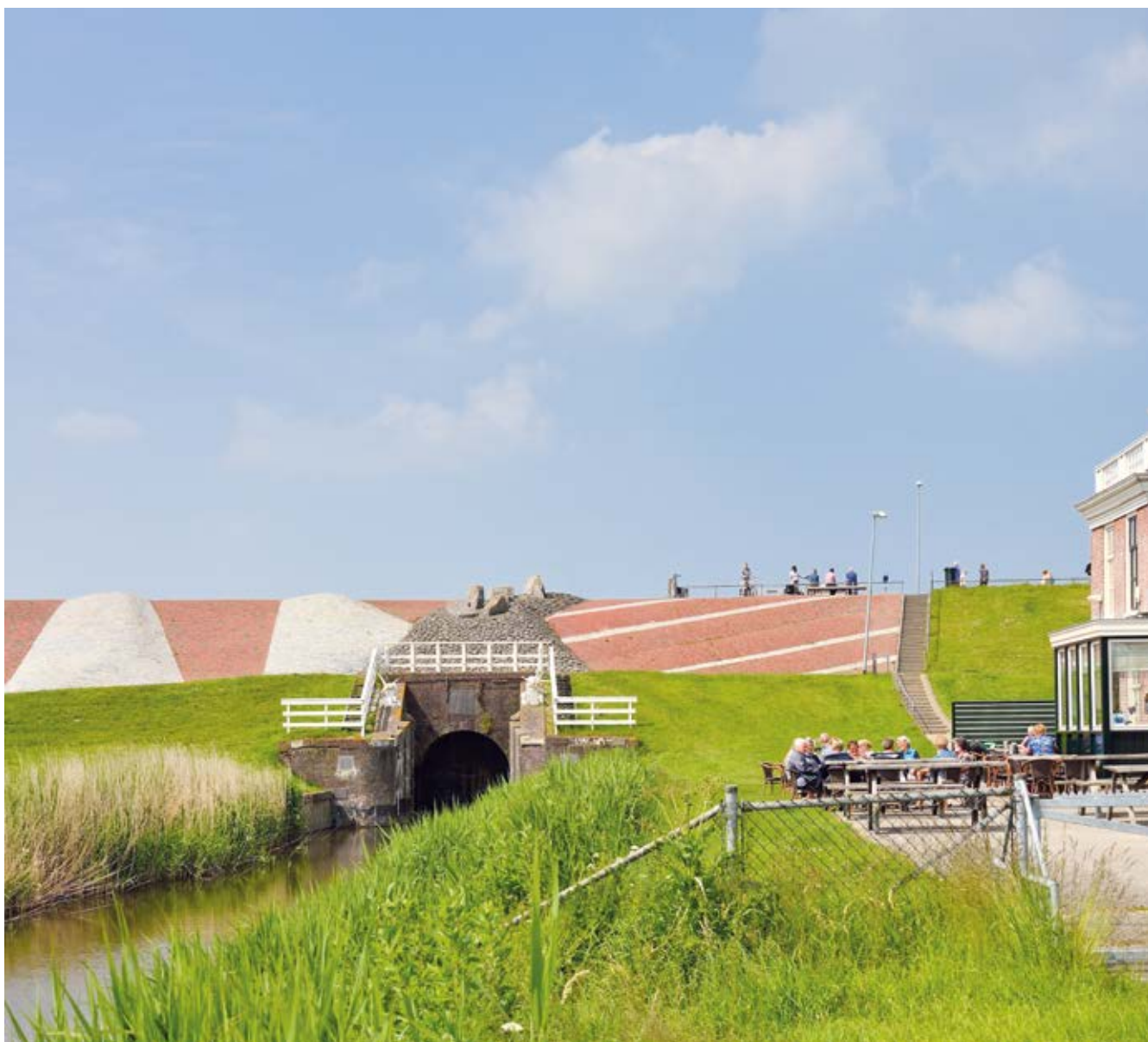
Rijkswaterstaat (RWS) heeft een convenant met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (zie boven). Rijkswaterstaat heeft aangegeven zich niet alleen verantwoordelijk te voelen voor het aspect archeologie, maar ook voor de andere cultuurhistorische aspecten: de historische (steden)bouwkunde en de historische-geografie (het cultuurlandschap). Er is een dataset ontwikkeld waarin de voor RWS relevante cultuurhistorische objecten zijn opgenomen. Deze dataset is echter alleen te raadplegen door medewerkers van Rijkswaterstaat via het portal van het Netwerkmanagement Informatie Systeem (NIS). In de publicatie *'Erfgoed langs weg en water'* uit 2007 is een selectie van het erfgoed uit het NIS opgenomen. Een tweede publicatie *'Kunstwerken van Waterstaat'* (ook uit 2007) dient als leidraad voor de omgang met de verschillende soorten cultuurhistorische waterstaatsobjecten. In deze database zijn ook de kunstwerken (in beheer bij RWS) opgenomen die een wettelijke bescherming kennen als rijks-, provinciaal of gemeentelijk monument.

Waterschappen

De rol van de Waterschappen strekt zich over het algemeen niet uit tot in de kustwateren. Het beheer van de dijken berust in Nederland voornamelijk bij de Waterschappen, zoals ook de zeedijken langs de kust van Groningen, Friesland, de Waddeneilanden en de Kop van Noord-Holland. Een aantal dijken waaronder de Afsluitdijk vallen onder beheer van Rijkswaterstaat. Als waterbeheerder van andere wateren hebben de waterschappen regelmatig te maken met archeologische en cultuurhistorische waarden en moeten zij hier rekening mee houden. Vanuit hun betrokkenheid bij plannen voor gebiedsontwikkeling en natuurontwikkeling zijn waterschappen veel vaker gaan samenwerken met specialisten op het gebied van archeologie, cultuurhistorie en cultuurlandschap. Een aantal waterschappen heeft een inventarisatie laten maken van het cultureel erfgoed binnen haar beheergebieden, maar het betreft hier voornamelijk objecten als bruggen, sluizen en gemalen.

De Unie van Waterschappen heeft samen met Rijkswaterstaat een Handreiking op het gebied van archeologie, aardkundige waarden en cultuurhistorie op laten stellen. Deze handreiking is terug te vinden op de website van de SIKB (Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer) (<http://handreikingarcheologie.sikb.nl/voorpagina.asp>).

Mensen werkzaam in de waterbranche kunnen hun inspiratie halen uit het boek *'Blauwe Tradities, inspiratieboek water en cultuurhistorie'* uit 2004 van het projectbureau Belvedere (gratis te downloaden op http://www.belvedere.nu/download/1105693861blauwe_tradities.pdf). De hoofdstukken 2 en 3 behandelen een aantal projecten langs de zee kust. Onder redactie van het Projectbureau

Het kunstwerk op de zeedijk van Noordpolderdijk. De oude, dichtgemetselde sluis werd in 1986 onderdeel van een Land Art project, een steenmozaïek, ontworpen door J.H. van Loon. Bij de dijk staat deze tekst: "Grote golven in blauw-grijze steen tegen een veld van oude rode klinkers symboliseren de kracht van de aanstormende zee. In het midden ontmoet de voorste golf de barrière van een dijklichaam. Er achter volgt een veld van in laagrelief gelegde nieuwe klinkers doorsneden met blauwe steen. Het drukt uit het nieuwe ingedeelde land."

Belvedere is in samenwerking met de Unie van Waterschappen het boek *'Peilwaarden. Omgaan met erfgoed in actuele wateropgaven'* (2010) uitgegeven. Dit boek is nog meer toegespitst op de dagelijkse praktijk van de medewerkers van de Waterschappen.

Buitendijks erfgoed als inspiratiebron voor toerisme en recreatie

Zorgvuldige omgang met cultuurhistorische waarden is meer dan behoud en herstel alleen. Het buitendijkse erfgoed biedt kansen voor gemeenten op het gebied van toerisme en recreatie. De band met de zee is groot in Nederland en het water heeft altijd een belangrijke rol gespeeld in onze geschiedenis. Er is veel interesse voor het maritieme verleden. Het landschap en het cultureel erfgoed van de kustgebieden zijn voor de bewoners onderdeel van de identiteit van hun woongebied en vormen daarnaast in toenemende mate een trekpleister voor toeristen. Scheepswrakken en verdrongen dorpen spreken gemakkelijk tot de verbeelding en kunnen met hun achterliggende verhaal mensen interesseren voor een gebied. Herbestemming en omvorming ten behoeve van toerisme kunnen een gemeente op de kaart zetten. Musea, tentoonstellingen, documentaires, boeken en artikelen, informatiepanelen, reconstructies en herstelwerkzaamheden en uitkijkpunten over het water heen laten het verleden leven voor bezoekers. De buitendijkse cultuurhistorische waarden kunnen daarom van groot profijt zijn voor een gemeente.

De cultuur-toeristische infrastructuur kan versterking gebruiken. Het water gerelateerde erfgoed kan bijvoorbeeld beter toegankelijk gemaakt worden voor recreatie en toerisme. In het Waddengebied zijn er al verschillende manieren om het gebied beter te leren kennen, bijvoorbeeld door middel van wandeltochten of vaartochten over de Waddenzee. Tijdens deze tochten wordt naast aandacht voor landschap en natuur, ook aandacht besteed aan de ontstaansgeschiedenis van het waddengebied, het economische gebruik van de Waddenzee voor visserij en scheepvaart door de eeuwen heen, de landaanwinningsswerken en de geschiedenis van grote inbraken van de Waddenzee (Zuiderzee, Middellzee, Lauwerszee en Dollard).

De rijke (maritieme) geschiedenis van het kustgebied kan via een eigen website en bestaande websites van overheden en/of instanties uitgedragen worden. Bewoners en toeristen kunnen de geschiedenis van het kustgebied op deze wijze digitaal ontdekken. Een eigen website kan een overzicht geven van de in het buitendijkse gebied aanwezige archeologische, cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden en de achterliggende verhalen over het gebruik van het water. Voor inspirerende projecten op het gebied van cultuurhistorie staan er diverse (inter)nationale voorbeelden op de projectenbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (<http://www.projectenbankcultuurhistorie.nl/>).

De Brittenburg bij Katwijk aan Zee

Bij Katwijk aan Zee eindigde de Romeinse limes (grens) met de wachtpost Brittenburg. In de 14e eeuw stond de plaats bekend als de Brittenburg. Na stormen werden in het verleden resten waargenomen op het strand tussen Katwijk en Noordwijk. Na een zware storm circa 1600 zijn deze overblijfselen getekend door Abraham Ortelius. De tekening laat een vierkant grondplan zien, omgeven door een verdedigingsmuur en dubbele halfronde torens. In het midden van het terrein staat een rechthoekig gebouw. Sinds de achttiende eeuw zijn de resten niet meer bloot gespoeld.

Op de boulevard van Katwijk aan Zee wordt de herinnering aan deze wachtpost levend gehouden met een kunstwerk. Op de 'tafel' van cortenstaal is een plattegrond van deze wachtpost ingegraveerd. Op de 'tafel' staan twee bronzen beeldengroepen die de soldaten van keizer Caligula voorstellen. De Romeinse geschiedschrijver Suetonius beschreef een voorval dat waarschijnlijk in 39 na Christus plaatsvond op het strand bij Lugdunum ofwel Katwijk aan Zee. Keizer Caligula verklaarde de oorlog aan Neptunus, de God van de zee. Hij beval zijn soldaten in zee te schieten. Na afloop liet Caligula de soldaten

Kaart van Ortelius.

Kunstwerk Brittenburg: Op de 'tafel' van cortenstaal is een plattegrond van deze wachtpost ingegraveerd. Op de 'tafel' staan twee bronzen beeldengroepen die de soldaten van keizer Caligula voorstellen. Beeldbank Rijkswaterstaat (Foto: Erland Bakker).

schelpen oprapen om als oorlogsbuit mee te nemen. Op de tafelrand staat de tekst: 'Kalla's toren, hier geboren,

zocht Neptunus toorn, de hele zee zou hij bezitten en vechten om het huis te Britten'. Op het infopaneel staat een QR code

waarmee een filmpje kan worden bekeken over de Romeinse periode.

De Tempel op de Friese waddendijk bij Marrum

Op de waddendijk ten noorden van het dorp Marrum (gemeente Ferwerderadiel) staat een kunstwerk gemaakt door Friese kunstenaar Ids Willemsma. De zeedijken in Fryslân zijn aan het eind van de 20ste eeuw op deltahoogte gebracht en ter gelegenheid van de afronding van de dijkverhoging heeft het Wetterskip Fryslân dit kunstwerk laten ontwerpen. De Tempel (officiële naam: Het Dienblad) is in 1993 onthuld. Het kunstwerk bestaat uit een dak dat rust op twaalf stalen palen die de twaalf provincies voorstellen. Boven op de dakplaat is 200 ton klei aangebracht. Hierop groeit hetzelfde gras dat ook op de zeedijk

groeit. De hoogte van het tempeltje is gelijk aan de hoogte die de oude zeedijk kende voordat de dijk op deltahoogte werd gebracht (info: Ecomare).

Al staande in de tempel heeft men een prachtig uitzicht over het buitendijkse land van de Noarderleech en het wad. In het buitendijkse gebied zijn de greppels, zomerkaden, sluisjes en andere relictten van de landaanwinning te zien die hier in het verleden heeft plaatsgevonden. Van belang zijn ook de omwalde drinkdobben waar de paarden, koeien en schapen regenwater kunnen drinken. In de verte ligt een bunkertje uit de Tweede Wereldoorlog.

De dijktempel op de dijk bij Marrum. Kunstwerk gemaakt door de Friese kunstenaar Ids Willemsma in 1993. Het kunstwerk bestaat uit een dak dat rust op twaalf stalen palen die de twaalf provincies voorstellen. Boven op de twaalf palen ligt een dak waarop 200 ton klei is aangebracht. Hierop groeit hetzelfde gras dat ook op de zeedijk groeit. De hoogte van het tempeltje is gelijk aan de hoogte die de oude zeedijk kende voordat de dijk op deltahoogte werd gebracht.

4 Kennis en onderzoek als basis van inventarisatie en waardering van buitendijks erfgoed

Voordat het erfgoed in en bij het water meegenomen kan worden in ruimtelijke plannen is er een goed overzicht nodig. Het gaat daarbij om het verzamelen van kennis over functie, ouderdom, geschiedenis en conservering van de erfgoedwaarden in samenhang met andere elementen in het maritieme landschap. De eerste stap is in dit proces is het inventariseren van de al bekende elementen langs en in de gemeentelijke kustwateren.

Doel van de inventarisatie

Het doel van een inventarisatie van het buitendijkse erfgoed is het verwerven van informatie over de bekende en te verwachten cultuurhistorische waarden en fenomenen aan de hand van bestaande bronnen, veldbezoek, en de inbreng van deskundigen, amateur-duikers/-historici/-archeologen. Het gaat om de waarden aan de rand van en in de gemeentelijke kustwateren. Voor de inventarisatie is het vooral van belang vast te stellen waar zich objecten of structuren bevinden en om welk type het gaat. Om vervolgens, ten behoeve van beleid of ontwikkelingen, te kunnen waarderen, is van belang om ook het karakter, de omvang, datering, betekenis, gaafheid en conservering van de objecten en structuren duidelijk te krijgen. Behalve de bekende erfgoedwaarden moet bij de inventarisatie ook ingegaan worden op de nog onbekende maar wel te verwachten waarden. In dit geval zal het bij de nog onbekende waarden vooral gaan om scheeps- en vliegtuigwrakken en om verdronken nederzettingen en landschappen.

Inventarisatie en beschrijving van buitendijks erfgoed

Een goede inventarisatie is de eerste stap naar passend erfgoedbeleid. Alle bekende en te verwachten archeologische, cultuurhistorische en cultuurlandschappelijke waarden worden bij de inventarisatie bijeen gebracht met behulp van allerlei soorten informatiebronnen, zoals historisch kaartmateriaal, wrakkenregisters, cultuurhistorische databases en waardenkaarten, monumentenlijsten, het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), het Dinoloket, luchtfoto's, historische beschrijvingen en publicaties (zie voor een volledige lijst Bijlage 4).

Bij het inventariseren van buitendijks erfgoed is het aan te raden om onderscheid te maken tussen twee categorieën erfgoed, namelijk waardevaste elementen en waardevolle elementen:

- a) waardevaste elementen hebben een beschermde status en moeten dus in ieder geval worden meegenomen bij de inventarisatie. De waardevaste elementen zijn vastgelegd in bijvoorbeeld de rijksmonumentenlijst, provinciale en gemeentelijke monumentenlijsten of provinciale verordeningen.
- b) waardevolle elementen zijn (nog) niet beschermd, maar kunnen wel een belangrijke rol spelen bij het bepalen van de gemeentelijke ambitie. Waardevolle buitendijkse elementen kunnen al op cultuurhistorische waardenkaarten staan, maar dat is nog lang niet overal het geval.

Bij het verzamelen van de bekende gegevens dienen de huidige situatie, de maritiem-historische situatie, de cultuurhistorische waarden (op het gebied van de historische [steden]bouwkunde en historische geografie) en de bekende archeologische waarden (terreinen en waarnemingen) beschreven te worden. Ook de te verwachten waarden op het gebied van de cultuurhistorie en archeologie worden dus in een inventarisatie benoemd.

Bij het inventariseren van de buitendijkse erfgoedwaarden is het ook van belang duidelijk te maken welke rol dit erfgoed had in het (verre) verleden, of het erfgoed deze rol nog steeds vervult, waar de relictten of elementen zich bevinden en of deze nog zichtbaar zijn. Ook inmiddels verdwenen erfgoed, zoals reeds geborgen wrakken, het verdwenen klooster voor de kust van Stavoren of weggespoelde dorpen in de Eems-Dollard, maken deel uit van de inventarisatie. Zo wordt de geschiedenis van het gebied optimaal in kaart gebracht.

Waardering van buitendijks erfgoed

Buitendijks cultureel erfgoed is meestal niet meegenomen bij bestaande inventarisaties en dit erfgoed is meestal ook nog niet gewaardeerd. Op dit moment bevindt zich daarom slechts een gering aantal erfgoedwaarden in het buitendijkse gebied op de erfgoedkaarten. Ook de nationale, provinciale en gemeentelijke

Oude haventje van Oostmahorn (gemeente Dongeradeel) aan de vroegere Lauwerszee met havenlicht. Hier vertrok vóór 1969 de veerboot naar Schiermonnikoog.

De zeedijk ter plaatse van de vroegere wierde Oterdum. De wierde moest wijken voor de nieuwe zeedijk. De grafstenen hebben daarna een nieuwe plek gekregen op de dijk. Links De Hand van Oterdum gemaakt door de kunstenaar M. Meesters in 1976.

Gezicht op Oterdum geschilderd door de Groningse Ploeg-schilder Jannes de Vries in 1981.

Blik over de Dollard bij Fiemel met links op de voorgrond de betonnen affuit van het FLAG geschut uit WOII en rechts het gemaal bij Fiemel met de spuigeul. Op de achtergrond de windmolens bij Emden (Duitsland).

overzichten zijn meestal ontoereikend op het gebied van buitendijks erfgoed.

Om uitspraken te kunnen doen over de aanwezigheid en behoudenswaardigheid van dergelijke relictten zullen ze dus eerst geïnventariseerd en gewaardeerd moeten worden. In de bijlagen zijn criteria opgenomen om erfgoedwaarden zo eenduidig mogelijk te kunnen vaststellen. Deze criteria zijn ontleend aan onder andere de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), en onderzoeksrapporten die zijn opgesteld naar aanleiding van archeologisch onderzoek bij ruimtelijke ontwikkelingen (zie bijlage 1). Gemeenten kunnen deze criteria ook voor hun gemeentelijk (buitendijks) erfgoed gebruiken.

Omdat men bij buitendijks erfgoed te maken krijgt met verschillende soorten erfgoedwaarden, zal men bij de waardering gebruik moeten maken van de bijbehorende waarderingscriteria. In bijlage 1 zijn waarderingscriteria voor archeologie (landbodem en waterbodem), oorlogserfgoed, bouwkunst en historische geografie opgenomen. Bij archeologie en historische geografie wordt nagenoeg hetzelfde systeem van waarderingscriteria gebruikt. Bij oorlogserfgoed zijn ook de symbolische en emotionele betekenis van de relictten en sporen van belang, omdat de Tweede Wereldoorlog nog zo in het geheugen gegrift staat en er veel documentatie over beschikbaar is (films, foto's, verslagen en verhalen). Bij bouwkunst worden de objecten op een iets andere wijze gewaardeerd. Daar spelen de cultuurhistorische en architectuur- en kunsthistorische waarden een belangrijke rol, terwijl de archeologische en cultuurlandschappelijke waarden meer op belevingsaspecten, fysieke kwaliteit en inhoudelijke kwaliteit worden beoordeeld. Het is belangrijk dat de betekenis van de waarden voor een ieder duidelijk is. Het gaat hierbij niet alleen om de kwaliteit van een element op zich, maar ook om de waarde in relatie tot andere soortgelijke elementen (ensemblewaarde) en de relatie tot de omgeving. Vastgesteld moet worden welke waarden uniek zijn, welke elkaar versterken, welke de identiteit van een gebied versterken, welke bijdragen aan een fijne leefomgeving. Met behulp van deze kennis kunnen vervolgens keuzes gemaakt worden. Het bepalen van de betekenis van cultureel erfgoed is een belangrijke stap in het bepalen van de erfgoedambitie van de gemeente. Bij het waarderen van erfgoed dient er openheid te zijn over de werkwijze en de gehanteerde waarderingscriteria.

Toegevoegde waarde van onderzoek

Bij het inventariseren van het buitendijks erfgoed is het in sommige gevallen aan te raden om ook nog een verkennend onderzoek in het veld uit te voeren. Sommige vragen kunnen alleen beantwoord worden met een veldinspectie of archeologisch onderzoek.

Project inventarisatie buitendijks erfgoed Oostelijke Waddenzee (RUG) (Foto: Saskia Mulder)

Bijlage 1: Waarderingscriteria archeologie, oorlogserfgoed en cultuurhistorie (bouwkunst en cultuurlandschap)

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een standaard ontwikkeld voor de waardering van waarden op het gebied van de archeologie, oorlogserfgoed, bouwkunst en historische geografie. Daarmee kunnen de verschillende waarden helder en eenduidig vastgesteld worden. De waardering is gebaseerd op twee tot vijf hoofdcriteria die weer zijn onderverdeeld in subcriteria. Omdat de

criteria voor archeologie-waterbodem, archeologie-landbodem, oorlogserfgoed, bouwkunst en historische geografie op onderdelen verschillen, worden ze hier afzonderlijk weergegeven. In deze bijlage zijn sets waarderingscriteria opgenomen voor de water- en kustgerelateerde archeologie, oorlogserfgoed, bouwkunst en historische geografie.²

A Waarderingscriteria voor scheepswrakken en andere archeologische vindplaatsen op of in de waterbodem – overgenomen uit rapportages van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Periplus/Archeomare ³		
Kwaliteiten	Waarderingscriteria	Operationele parameters
belevingsaspecten	Schoonheid	zichtbaarheid
		zichtbaarheid als landschapselement
		zichtbaarheid als expositie-element
	Herinneringswaarde	verbondenheid met feitelijke historische gebeurtenis (symboliek)
		associatie met toegeschreven kwaliteit of gebeurtenis (symboliek)
		ouderdom
fysieke kwaliteit	Gaafheid	aanwezigheid (scheeps)resten
		gaafheid (scheeps)resten
		stratigrafie intact
		mobilia in situ
		ruimtelijke relatie tussen de mobilia en de (scheeps)resten
		ruimtelijke relatie tussen de mobilia onderling
		stabiliteit van de natuurlijke omgeving
	Conservering	conservering wrakdelen of resten
		organische (wrak)delen
		metalen constructiedelen van een wrak
		conservering mobilia
		organische mobilia
		anorganische mobilia
Inhoudelijke kwaliteit	Zeldzaamheidswaarde	aantal vergelijkbare vindplaatsen
		zeldzaamheid periode
		zeldzaamheid regio
	Informatiewaarde	geografische kennislacunes
		inhoudelijke kennislacunes
	Ensemblewaarde	b.v. de Rede van Texel
	Representativiteit	kenmerkend voor een bepaald gebied en/of periode
		aantal vergelijkbare vindplaatsen uit dezelfde periode binnen hetzelfde gebied, b.v. IJsselmeer, Waddenzee of Eems-Dollard
		Idem, op basis van verwachtingskaarten

² Bronnen: Ruijgrok, E.C.M. & D.J.F. Bel, 2008, *Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA. RCE & Belvedere; Serie RCE Een toekomst voor Handreikingen voor.... met daarin waarderingscriteria voor archeologie, bouwkunst en historische geografie; rapporten RCE en Periplus/Archeomare.*

³ Vos, A., 2009, *Wrak Ritthem, een onverwacht oud scheepswrak in de Westerschelde, RAM 174; Waldus, W.B., K. van Campenhout en S. van den Brink, 2010, Eemshaven, wrak D1, ADC-rapport 2538.*

B Waarderingscriteria archeologische waarden voor het gebied direct langs de kust – overgenomen uit de standaard waarderingscriteria voor archeologie uit de KNA

Kwaliteiten	Waarderingscriteria	Operationele parameters
belevingsaspecten	Schoonheid	zichtbaarheid vanaf het maaiveld als landschapselement
		vorm en structuur
		relatie met omgeving
	herinneringswaarde	verbondenheid met feitelijke historische gebeurtenis associatie met toegeschreven kwaliteit of betekenis
fysieke kwaliteit	Gaafheid	aanwezigheid van grondsporen
		gaafheid van grondsporen
		stratigrafie intact
		mobilier in situ
		ruimtelijke relatie tussen mobilia onderling
		ruimtelijke relatie tussen mobilia en sporen
		aanwezigheid antropogeen biochemisch residu
		stabiliteit van de natuurlijke omgeving
	Conservering	conservering anorganische artefacten (aardewerk, metaal, glas, overig)
		conservering organisch materiaal (hout, bot, leer, zaden, overig)
Inhoudelijke kwaliteit	zeldzaamheidswaarde	Aantal vergelijkbare vindplaatsen van goede fysieke kwaliteit
		zeldzaamheid regio
	informatiewaarde	opgraving/onderzoek van vergelijkbare vindplaatsen binnen dezelfde archeoregio (minder/meer dan vijf jaar geleden; volledig/partieel)
		recent en systematisch onderzoek van de betreffende archeoregio
		recent en systematisch onderzoek van de betreffende archeologische periode
		Passend binnen een vastgesteld onderzoeksprogramma van een universitair instituut of de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
	ensemblewaarde	
	archeologische context	synchrone context: er zijn vindplaatsen uit dezelfde periode binnen de microregio
		diachrone context: er zijn vindplaatsen uit opeenvolgende perioden binnen de microregio
	landschappelijke context	fysisch- en historisch-geografische gaafheid van het contemporaine landschap
		aanwezigheid van contemporaine organische sedimenten in de directe omgeving
	Representativiteit	kenmerkendheid voor een bepaald gebied en/of periode
		aantal vergelijkbare vindplaatsen van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode binnen dezelfde archeoregio waarvan de aanwezigheid is vastgesteld en waarvan behoud is gegarandeerd
		Idem, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart

C Waarderingstabel voor oorlogserfgoed – ontleend aan Kok Wijnen 2011 ⁴		
Waarde	Subwaarde	Operationalisatie
Betekenis	Educatieve/recreatieve Betekenis	Liggen de sporen op een locatie die is opgenomen in een recreatieve route vanwege de oorlogsgeschiedenis van die plek?
		Liggen de sporen op een locatie waarvan de oorlogsgeschiedenis wordt (door)verteld, bijvoorbeeld bij excursies?
		Zijn de sporen herkenbaar van beelden (foto's/films) of verslagen uit de oorlog? of liggen de sporen op een locatie die herkenbaar is van beelden (foto's/films) of verslagen uit de oorlog?
	Emotionele betekenis	Liggen de sporen op een locatie waar in de oorlog mensen te werk zijn gesteld, door oorlogshandelingen zijn omgebracht, omgekomen of gesneuveld, of op een locatie waarvandaan of waar naartoe mensen zijn weggevoerd?
		Zijn de sporen het gevolg van een gebeurtenis in de oorlog waarbij grote materiële schade is aangericht op of bij de locatie van de sporen?
		Gaat het bij de sporen om duidelijk herkenbare oorlogsschade, zoals kogel- of granaatslagen op bomen of bouwwerken?
	Symbolische betekenis	Zijn de sporen het gevolg van een gebeurtenis in de oorlog waarvoor op of bij de locatie van de sporen (een) monument(en) zijn opgericht?
		Zijn de sporen het gevolg van een gebeurtenis in de oorlog waarvoor elders (een) monument(en) is/zijn opgericht?
		Zijn de sporen het gevolg van een gebeurtenis in de oorlog waarvoor op of bij de locatie van de sporen herdenkingen worden gehouden?
Inhoudelijke kwaliteit	Informatiewaarde	Liggen de sporen op een locatie die bij oorlogshandelingen (intensief) is gebruikt?
		Liggen de sporen op een locatie van een specifieke gebeurtenis waarvoor niet of nauwelijks historische bronnen beschikbaar zijn, of die in publicaties niet of nauwelijks aandacht krijgt?
		Wat kan archeologisch onderzoek (naar verwachting) toevoegen aan reeds bekende informatie?
	Ensemblewaarde	Is de historische context van de sporen herkenbaar? (relatie met vergelijkbare, oudere of jongere objecten of structuren)
		Is de ruimtelijke context van de sporen herkenbaar? (relatie tussen nog aanwezige, gelijktijdige objecten of structuren)
	Zeldzaamheid	Zijn de sporen resten van of bevatten de sporen resten van een zeldzaam type (bouw) werk of constructie?

⁴ Kok, R.S., en J.A.T. Wijnen, Weesp 2011, *Waardering van oorlogserfgoed: een inventarisatie en waardering van sporen uit de Tweede Wereldoorlog op de Grebbeberg en Laarserberg te Rhenen* (provincie Utrecht), RAAP-rapport 2240.

D Waarderingscriteria voor bouwkunst (kapen, bunkers, zijlen, etc.) – overgenomen uit de standaard waarderingscriteria van de RCE

I Cultuurhistorische waarden	
1.	bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of bestuurlijk/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en)
2.	bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling(en)
3.	bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en)
4.	innovatieve waarde of pionierskarakter
5.	bijzondere herinneringswaarde
II Architectuur- en kunsthistorische waarden	
1.	bijzonder belang voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek
2.	bijzonder belang voor het oeuvre van een bouwmeester, architect, ingenieur of kunstenaar
3.	hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp
4.	bijzonder materiaalgebruik, bijzondere ornamentiek en/of monumentale kunst
5.	bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen)
III Situationele en ensemblewaarden	
1.	essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex
2.	a. bijzondere, beeldbepalende betekenis voor het aanzien van zijn omgeving
	b. bijzondere betekenis voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek
3.	a. hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke contexten de bijbehorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie
	b. wijze van verkaveling, inrichting, voorzieningen
IV Gaafheid en herkenbaarheid	
1.	architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van exterieur en/of interieur
2.	materiële, technische en/of constructieve gaafheid
3.	nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie
4.	waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen
5.	gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg en dergelijke)
6.	in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving
V Zeldzaamheid	
1.	absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht
2.	relatieve zeldzaamheid in relatie tot een of meer van de onder I tot en met III genoemde kwaliteiten

E Waarderingscriteria voor historisch-geografische elementen (zoals dijken en kaden in het buitendijkse gebied) – overgenomen uit standaard waarderingscriteria van de RCE		
Kwaliteiten	Waarderingscriteria	Operationele parameters
beleefde kwaliteit	zichtbaarheid (herkenbaarheid)	afwisselendheid (diversiteit aan elementen)
		zichtbaarheid als landschapselementen en –patronen (herkenbaarheid)
		match met omgeving (passendheid)
	herinnerbaarheid (herinneringswaarde)	verbondenheid met feitelijke historische gebeurtenis (symboliek)
		associatie met toegeschreven kwaliteit of gebeurtenis (symboliek)
		Ouderdom
fysieke kwaliteit	Gaafheid	mate waarin landschapselementen en –patronen intact zijn
		mate waarin oorspronkelijk karakter behouden is (authenticiteit)
	Conservering	mate waarin landschapselementen in evenwicht verkeren met de abiotische omgeving (veelal grondwaterstand)
Inhoudelijke kwaliteit	Zeldzaamheid	aantal vergelijkbare landschapstypen c.q. –patronen, lijnen of elementen van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode binnen dezelfde regio
	informativiteit (informatiewaarde)	betekenis voor de wetenschap
		mate waarin het element de sporen vertoont van zijn ontwikkeling
		afleesbaarheid (herkenbaarheid) van de genese van het historisch landschap (landschapstype) binnen het facet historische geografie
	samenhang (ensemblewaarde)	samenhang (tussen lijnen, elementen en patronen): mate waarin elementen onderdeel vormen van een grotere eenheid
		mate waarin een element de samenhang begrijpelijk maakt (vorm-functie) tussen het facet historische geografie en de andere facetten van cultuurhistorie
		mate van samenhang met archeologische context
		mate van samenhang met stedenbouwkundige context
	Representativiteit	kenmerkendheid voor / verbondenheid aan een bepaald gebied, periode of menselijke activiteit
		Aantal vergelijkbare landschapstypen c.q. patronen, lijnen of elementen van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode binnen dezelfde regio

Bijlage 2: Wet- en regelgeving

Wet- en regelgeving op het gebied van de archeologische monumentenzorg

Het Verdrag van Valletta / Malta (Europees)

Het Verdrag van Malta (Valletta) is op 16 januari 1992 ondertekend door de ministers van Cultuur van de landen aangesloten bij de Raad van Europa (voor Nederland het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur). Het Verdrag heeft als doel archeologische waarden in Europa te beschermen als onvervangbaar onderdeel van het cultureel erfgoed. Het accent ligt hierbij op het streven naar behoud en beheer van archeologische waarden in de bodem en op het zoveel mogelijk beperken van (de noodzaak van) archeologische opgravingen.

Hoewel het Verdrag van Malta al in 1998 is goedgekeurd door de Eerste en Tweede Kamer, heeft de implementatie ervan pas in 2007 plaatsgevonden. Bij de ratificatie van dit verdrag zijn de artikelen 5 en 6 voor de Nederlandse regering de kernpunten geweest. Met name deze artikelen hebben een doorvertaling gekregen in de huidige wetgeving op het gebied van de archeologische monumentenzorg en ruimtelijke ordening:

- artikel 5: Het Verdrag bepaalt dat archeologische waarden voortaan expliciet dienen te worden meegenomen bij de besluitvorming over ruimtelijke ingrepen en dat de archeologische waarden waar mogelijk dienen te worden ontzien. Wanneer bescherming en inpassing van terreinen met archeologische waarden echter niet mogelijk is, zal de historische informatie door middel van verantwoord archeologisch onderzoek moeten worden veiliggesteld.
- artikel 6: De veroorzaker van de bodemverstoring is verantwoordelijk voor het vroegtijdig (laten) uitvoeren van noodzakelijk archeologisch (voor)onderzoek en de financiering daarvan, het zogenaamde principe van “de verstoorder betaalt”.

Monumentenwet 1988

Een van de belangrijkste uitgangspunten van het Verdrag van Malta uit 1992, namelijk het rekening houden met en ontzien van archeologische waarden bij de besluitvorming over ruimtelijke ingrepen, is terug te vinden in de artikelen 38a t/m 41 van de Monumentenwet 1988.

In Artikel 38a wordt gesteld dat de gemeenteraad bij de vaststelling van een bestemmingsplan als bedoeld in artikel 3.1. *Wet ruimtelijke ordening* (2008) en bij de bestemming van de in het plan begrepen grond, rekening houdt met de *in de grond aanwezige dan wel te verwachten monumenten*. In de andere artikelen wordt geregeld dat de gemeente een aanvrager van een aanlegvergunning, reguliere bouwvergunning en een ontheffing of projectbesluit kan verplichten tot het overleggen van een archeologisch rapport (i.e. archeologisch vooronderzoek).

In de Monumentenwet 1988 wordt in de artikelen 39, 40 en 41

aangegeven dat de aanvragers van een omgevingsvergunning als bedoeld in artikel 2.1, eerste lid van de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* verplicht kunnen worden gesteld om een rapport te overleggen waarin de archeologische waarde van het terrein dat blijkens de aanvraag zal worden verstoord naar het oordeel van het bestuursorgaan dat bevoegd is die vergunning te verlenen, in voldoende mate is vastgesteld.

Juridische status van beschermde archeologische monumenten

Het aantal maritieme archeologische rijksmonumenten in Noord-Nederland beperkt zich tot één monument. Het betreft een gebied met een scheepswrak en resten van andere schepen (Burgzand Noord III) in de kustwateren van de gemeente Texel.

Bescherming van archeologische rijksmonumenten is geregeld in de Monumentenwet 1988. Wie een archeologisch monument wil wijzigen of verstoren moet een monumentenvergunning aanvragen ex artikel 11 en verder van de Monumentenwet 1988. Bevoegd gezag in deze is de minister van OCW. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voert het vooroverleg met de eigenaar, zo mogelijk samen met een vertegenwoordiger van de gemeente. De vergunningaanvraag wordt ingediend bij de gemeente en deze stuurt de aanvraag direct door aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De RCE beslist namens de minister van OCW op de aanvraag. Het Rijk is in deze het bevoegd gezag. Zie voor meer informatie over het vergunningprocedure de website. Zie hiervoor de volgende website:

<http://archeologieinnederland.nl/monumentenvergunning>.

Juridische status van niet wettelijk beschermde archeologische monumenten (AMK-terreinen en door provincies en gemeenten aangewezen terreinen)

De andere archeologische terreinen en de te verwachten waarden krijgen een planologische bescherming via de Monumentenwet 1988 en het Besluit ruimtelijke ordening. Maar ook in andere wetgeving op het gebied van de ruimtelijke ordening en ontgroningen wordt het omgaan met archeologische belangen geregeld.

Wet ruimtelijke ordening

De Wet ruimtelijke ordening regelt welke wettelijke instrumenten er zijn, hoe ruimtelijke plannen tot stand komen, welke bestuurslaag voor welke ruimtelijke plannen verantwoordelijk is en hoe deze verantwoordelijkheden zich verhouden tot andere overheden. Gemeentelijke instrumenten hiervoor zijn de structuurvisie, het bestemmingsplan, de beheersverordening en het afwijken van het bestemmingsplan.

Besluit ruimtelijke ordening

Het Besluit op de ruimtelijke ordening (Bro) is een nadere uitwerking van de Wro en bevat onder meer bepalingen over

bestemmingsplannen, tegemoetkoming in schade en grond-exploitatie. In het Bro staat onder artikel 3.1.6 aangegeven dat een bestemmingsplan alsmede een ontwerp hiervoor vergezeld moeten gaan van een toelichting, waarin onder andere een beschrijving wordt neergelegd van de wijze waarop met de in het gebied aanwezige cultuurhistorische waarden en *in de grond aanwezige of te verwachten monumenten* rekening is gehouden (artikel 3.1.6, lid 4, sub a). Archeologische waarden – land- en waterbodem – kunnen via een dubbelbestemming ‘Waarde archeologie’ geborgd worden in een bestemmingsplan of beheersverordening. Zie hiervoor: www.handreikingerfgoedenruimte.nl

Wet algemene bepalingen omgevingsrecht

De Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo) regelt de omgevingsvergunningen. In artikel 2.22, lid 3, sub d staat aangegeven dat aan een omgevingsvergunning voorschriften kunnen worden verbonden die nodig zijn met het oog op het belang van de archeologische monumentenzorg.

Ontgrondingenwet

De Ontgrondingenwet stelt regels voor het uitvoeren van ontgrondingen. Op grond van deze wet kan een vergunning verplicht gesteld worden, alvorens een gebied ontgrond kan worden. Deze vergunning biedt de provincie de mogelijkheid om een afweging te maken ten gunste van een doelmatige en duurzame inzet van de grondstoffen in de bodem. Op basis van artikel 3, sub 2 van deze wet staat aangegeven dat aan een ontgrondingsvergunning voorschriften kunnen worden verbonden *ter bevordering en bescherming van belangen*, betrokken bij de ontgroning, de herinrichting van de ontgronde onroerende zaken en de aanpassing van de omgeving van de ontgronde onroerende zaken. In artikel 3, sub 3, lid h, i en j wordt de aanvrager van een ontgrondingsvergunning verplicht gesteld technische maatregelen te treffen, archeologisch onderzoek te laten verrichten of een ontgroning te laten begeleiden door een deskundige op het gebied van de archeologische monumentenzorg. Rijk en provincies zijn de instanties die ontgrondingsvergunningen verlenen.

Kaderrichtlijn Water (KRW)(Europees)

Sinds eind 2000 is de Europese Kaderrichtlijn Water van kracht en deze moet er voor zorgen dat de kwaliteit van oppervlaktewater en grondwater in Europa in 2015 op orde is. Alle landen van de Europese Unie moeten maatregelen nemen om dit te kunnen bereiken. Ook Nederland heeft de verplichting om voor een goede waterkwaliteit te zorgen. Zie hiervoor de volgende website: <http://www.helpdeskwater.nl/onderwerpen/wetgeving-beleid/kaderrichtlijn-water>

Waterwet

De Waterwet van 29 januari 2009 bevat regels met betrekking tot het beheer en gebruik van watersystemen. Met de inwerking-treding van de Waterwet zijn acht wetten samengevoegd tot één Waterwet. De Waterwet regelt het beheer van oppervlakte- en grondwater. Bovendien is ook de samenhang tussen water-beleid en ruimtelijke ordening met de komst van de Waterwet geregeld. In de Waterwet is voorzien in een aanvullende toekenning van functies bij het opstellen van beheerplannen (integrale functie-afweging). Waterbeheerders zoals Rijkswaterstaat of de waterschappen, kunnen als functie van het watersysteem ‘het behoud van erfgoed’ aanmerken. De maatschappelijke afweging tussen economisch nut van een beheermaatregel en het behoud van archeologie of cultuurhistorie is de taak van de gemeente. Archeologie of cultuurhistorie worden weliswaar niet expliciet genoemd, maar er kunnen wel eisen ten aanzien van archeologisch onderzoek of borgen van erfgoedwaarden aan de waterwet-vergunning gesteld worden. Zie hiervoor de volgende websites: <http://wetten.overheid.nl/BWBR0025458/> en <http://www.helpdeskwater.nl/onderwerpen/wetgeving-beleid/waterwet>

Wet- en regelgeving op het gebied van de gebouwde monumentenzorg

Verdrag van Granada (Europees)

Op 3 oktober 1985 is tijdens de tweede ministersconferentie van de Raad van Europa, gehouden in Granada, een overeenkomst bereikt over het behoud van het architectonische erfgoed van Europa. Het Verdrag van Granada is op 25 november 1993 goedgekeurd door de Nederlandse Staat, op 15 februari 1994 geratificeerd en op 1 juni 1994 in werking getreden. In dit Verdrag van Granada staat aangegeven dat de bescherming van het architectonisch erfgoed een essentieel doel is van de ruimtelijke ordening, zowel bij de planologische uitwerking als ook bij het vormgeven aan ontwikkelingen.

Monumentenwet 1988

De Monumentenwet 1988 is op rijksniveau de centrale wet voor het grootste deel van de gebouwde monumentenzorg. De wet bevat het kader voor de bescherming en instandhouding van deze beschermde objecten en gebieden. Voor het slopen, verstoren, verplaatsen of in enig opzicht wijzigen van een gebouwde rijksmonument, of voor het zodanig herstellen of (laten) gebruiken van het monument waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht, is een omgevingsvergunning vereist ex artikel 2.1, lid 1, aanhef en onder f van de Wabo (Wet algemene bepalingen omgevingsrecht).

Rijksmonumenten

Sinds 1 januari 2009 is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed niet langer verplicht om namens de minister op alle vergunning-aanvragen advies aan de gemeente uit te brengen. Alleen als er sprake is van (gedeeltelijke) sloop, herbestemming, reconstructie of een ingrijpende wijziging, vraagt de gemeente de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nog om advies. In die gevallen heeft de specifieke en specialistische kennis van de Rijksdienst een meerwaarde.

Vooroverleg

Het is raadzaam om voorafgaand aan de vergunningaanvraag voor een gebouwd rijksmonument contact te zoeken met het bevoegd gezag ofwel de vergunningverlener. Het bevoegd gezag is in de meeste gevallen de gemeente. Bij activiteiten die ingrijpende gevolgen (kunnen) hebben voor de monumentale waarden is de gemeente verplicht om advies in te winnen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Daarnaast kan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op verzoek van het bevoegd gezag aanschuiven bij het vooroverleg. Vooroverleg vindt vaak plaats via de daartoe ingestelde provinciale steunpunten monumentenzorg.

In een aantal gevallen zijn de ministeries van Infrastructuur en Milieu en van Economische Zaken het bevoegd gezag en zo kunnen ook Gedeputeerde Staten als bevoegd gezag optreden. Dit is het geval bij risicovolle projecten (zie artikel 6.4 Besluit omgevingsrecht) of ontwikkelingen met een gemeente-overstijgend belang. De gemeente is wel altijd verantwoordelijk voor toezicht en handhaving van de omgevingsvergunning. Meer informatie is terug te vinden in het Informatieblad Rijksmonumenten in de omgevingsvergunning van de RCE. (<http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/rijksmonumenten-omgevingsvergunning.pdf>).

Provinciale monumenten

Provinciale monumenten zijn gebouwen die op de provinciale monumentenlijst staan en vanuit de provincie worden beschermd. Noord-Holland is de enige kustprovincie in Noord-Nederland die een provinciale monumentenlijst heeft met circa 600 monumenten. Deze provinciale monumenten zijn beschermd op basis van de provinciale monumentenverordening Noord-Holland. Langs de IJsselmeerkust heeft een aantal buitendijkse gebieden de status provinciaal monument gekregen. Deze gebieden liggen o.a. aan de 'zeezijde' van de IJsselmeerdijk. Ook delen van de oude wierdijk uit circa 1600 van De Elft naar De Hoelm (op het eiland Wieringen) zijn van provinciaal belang.

Gemeentelijke monumenten

Een aantal kustgemeenten kent ook gemeentelijke monumenten, zoals Texel, Den Helder en Hollands Kroon in Noord-Holland. Op

de gemeentelijke monumentenlijsten van Den Helder en Hollands Kroon staan geen buitendijkse of water- en kustgerelateerde monumenten, maar de gemeente Texel heeft bij De Koog een zeebaken op de gemeentelijke monumentenlijst gezet. De kustgemeenten in Groningen en Fryslân en de Waddeneilanden hebben nog geen gemeentelijke monumenten aangewezen. Ze ontbreken ook op de Friese Waddeneilanden. Gemeentelijke monumenten zijn beschermd op basis van een gemeentelijke monumenten- of erfgoedverordening.

Ook voor de provinciale en gemeentelijke monumenten geldt net als bij de rijksmonumenten de reguliere voorbereidings-procedure voor de behandeling van aanvragen voor een omgevingsvergunning.

Bouwbesluit

Het Bouwbesluit 2012 geeft voor het bouwen van bouwwerken voorschriften met betrekking tot veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid, energiezuinigheid en milieu. Ook bij restauratie van monumenten moet rekening worden gehouden met de voorschriften van het Bouwbesluit.

Voor gemeentelijke, provinciale en rijksmonumenten bevat het Bouwbesluit echter een ontheffingsmogelijkheid (artikel 1.13 Bouwbesluit 2012). Hiermee wordt voorkomen dat bij bouwwerkzaamheden aan een monument de voorschriften van dit Bouwbesluit onwenselijke effecten op het karakter van het monument zouden hebben. Maar dan moeten aan de te verlenen omgevingsvergunning wel voorschriften worden verbonden die afwijken van de voorschriften van het Bouwbesluit.

Beschermde stads- en dorpsgezichten

Stads- en dorpsgezichten zijn en worden beschermd op grond van artikel 35 van de Monumentenwet 1988 door de Rijksoverheid. De cultuurhistorische waarde van de gezichten wordt beschermd door bij veranderingen rekening te houden met het bijzondere karakter. De feitelijke bescherming van een rijksbeschermd gezicht wordt in een gemeentelijk bestemmingsplan geregeld op grond van artikel 36 van de Monumentenwet 1988.

Zie voor nadere informatie de gidsen 'Beschermd Stads- en Dorpsgezichten' en 'Stads- en dorpsgezichten en het bestemmingsplan' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. www.handreikingenerfgoedenruimte.nl

Een aantal beschermde stads- en dorpsgezichten langs de kust heeft ook een stuk kustwater binnen de begrenzing van het gezicht. Bij de oudere gezichten is dit water niet meegenomen om de elementen die langs de kust aanwezig zijn, maar om andere redenen, zoals in beschermde stadsgezicht Makkum: 'De aanwezigheid van hoge industriebebouwing op de Zuidwaard gaf aanleiding tot

situering van de begrenzing in het water van de buitenhaven'.

Het beschermde dorpsgezicht Kornwerderzand langs de Afsluitdijk kent wel veel water: aan de zuidkant het IJsselmeer en aan de noordkant de Waddenzee. In de Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermde dorpsgezicht Kornwerderzand uit 2007 staat hierover het volgende aangegeven: *Het karakter van het gebied wordt verder bepaald door het scherpe contrast tussen land en water. De afwisseling tussen het water en de lange, smalle strekdammen levert een specifiek beeld op dat typerend is voor het ontstaan van het gebied.*

Modernisering Monumentenzorg

In november 2009 stemde de Tweede Kamer in met het nieuwe beleid voor de monumentenzorg: de Modernisering Monumentenzorg ofwel MoMo. De modernisering Monumentenzorg werd daarmee één van de prioriteiten van het ruimtelijk cultuurbeleid van het Rijk. Belangrijke doelen van de modernisering van de monumentenzorg zijn het stimuleren en ondersteunen van gebiedsgericht werken, *het belang van de cultuurhistorie mee laten wegen in de ruimtelijke ordening*, het formuleren van een visie op erfgoed en het verminderen van de administratieve lastendruk. Het belang van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening heeft vervolgens zijn doorvertaling gekregen in het Besluit ruimtelijke ordening.

Besluit ruimtelijke ordening

In het Bro werd aanvankelijk alleen de omgang met de archeologische (verwachtings)waarden in bestemmingsplannen geregeld (artikel 3.1.6, lid 2, sub a). *Vanaf 1 januari 2012 is het verplicht ook de andere cultuurhistorische waarden mee te nemen (nu: artikel 3.1.6, lid 4, sub a).*

Onder de cultuurhistorische waarden worden de historische (steden)bouwkundige waarden en de historische-geografische waarden verstaan. Bij historische (steden)bouwkundige waarden gaat het om gebouwde en aangelegde elementen met bijzondere betekenis, zoals deze ook zijn terug te vinden in de lijsten van gebouwde monumenten. Historisch-geografische waarden verwijzen naar de ontstaanswijze en bijzondere plekken van onze cultuurlandschappen, zoals buitendijkse polders en kwelders, landaanwinningprojecten, kavelstructuren, terpen en dijken. Cultuurhistorische waarden kunnen een planologische bescherming krijgen via bijvoorbeeld de dubbelbestemming cultuurhistorie, bouwhistorie, cultuurhistorische dijk of kavelstructuur. Ook kunnen ze geborgd worden door middel van een functieaanduiding binnen een andere bestemming.

Wet en regelgeving op het gebied van de historische-geografie / het cultuurlandschap

Verdrag van Florence

Het Rijk heeft aan de verplichtingen van het Verdrag van Florence voldaan door de formulering van beleid op het gebied van de ruimtelijke ordening. In de Nota Ruimte en de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte is door middel van de aanwijzing van Nationale Landschappen beleid opgenomen ten aanzien van bijzondere landschapswaarden. Daarnaast is in de genoemde Nota en Structuurvisie beleid opgenomen ten aanzien van algemene landschapswaarden. De doelstellingen ten aanzien van landschapsbehoud en –ontwikkeling zijn daarnaast opgenomen in sectorale wetgeving.

Nationale Landschappen: een provinciale verantwoordelijkheid

Op basis van landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten heeft het Rijk in het verleden een selectie gemaakt van twintig 'Nationale landschappen'. Deze landschappen weerspiegelen samen de diversiteit en ontstaansgeschiedenis van het Nederlandse cultuurlandschap. Het Rijk laat het beleid ten aanzien van landschap op land over aan provincies en wil provincies meer ruimte geven bij de afweging tussen verstedelijking en landschap, ten behoeve van regionaal maatwerk. De nationale landschappen zijn daarom niet meer aangemerkt als nationaal belang in de SVIR.

Beschermde landschapsgezichten

De Natuurbeschermingswet biedt ex artikel 23-26 aan provincies de mogelijkheid om beschermde landschapsgezichten aan te wijzen. Voor deze landschapsgezichten moet de gemeente een conserverend bestemmingsplan opstellen, net zoals het geval is voor beschermde stads- en dorpsgezichten. Het biedt de mogelijkheid om in samenhang met de beschermde stads- en dorpsgezichten een ruimere zone rond een dergelijk gezicht te vrijwaren van ontwikkelingen en zo het zicht op het beschermde stads- en dorpsgezicht te beschermen.

Besluit ruimtelijke ordening

In het Bro werd aanvankelijk alleen de omgang met de archeologische (verwachtings)waarden in bestemmingsplannen geregeld (artikel 3.1.6, lid 2, sub a). *Vanaf 1 januari 2012 is het verplicht ook de andere cultuurhistorische waarden mee te nemen (nu: artikel 3.1.6, lid 4, sub a).*

Onder de cultuurhistorische waarden worden, behalve de al eerder genoemde archeologische (verwachtings)waarden, de historische (steden)bouwkundige waarden en de historische-geografische waarden verstaan. Historisch-geografische waarden verwijzen naar de ontstaanswijze en bijzondere plekken van onze cultuurlandschap-

pen, zoals buitendijkse polders en kwelders, landaanwinningsprojecten, kavelstructuren, terpen en dijken.

Nadere informatie over dubbelbestemmingen voor archeologisch en cultuurhistorisch erfgoed in bestemmingsplannen en beheersverordeningen

Op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wordt onder het tabblad 'Handreiking > Juridisch-instrumenteel spoor > Bestemmingsplan > Erfgoed borgen' aangegeven hoe een aantal erfgoedaspecten via een *dubbelbestemming of aanduiding* in een bestemmingsplan of beheersverordening kunnen worden opgenomen. Zo staan op de website dubbelbestemmingen aangegeven voor bijvoorbeeld beschermde stads- en dorpsgezichten, bouwhistorie, cultuurhistorische dijken en kavelstructuur (bijvoorbeeld voor buitendijkse kwelders). Zie hiervoor de link www.handreikingerfgoedenruimte.nl

Bijlage 3: Cultuurhistorische waarden

Dit is een lijst met cultuurhistorische, archeologische en cultuurlandschappelijke waarden waar rekening mee kan en/of moet worden gehouden bij het inventariseren van buitendijks en kustgerelateerd erfgoed.

- Aanwas(vlaktes)
- Atlantikwall-bouwwerken
- Archeologisch waardevolle terreinen
- Badpaviljoen
- Baken
- Beschermde gezichten (o.a. Kornwerderzand)
- Buitendijkse kwelders
- Buitendijkse polders
- Bunkers
- Dammen (o.a. de Afsluitdijk)
- Dijken (in zee verdwenen dijken en voormalige zeedijken)
- Drinkdobbles
- Gemalen
- Grenspalen
- Havenlichten
- Havenwerken
- Historische vaargeulen
- Historische huizen (sluisknechtswoning)
- Kaden
- Kadijken
- Kapen
- Kazematten op de Afsluitdijk
- Kegen
- Landaanwinningswerken met verkaveling
- Landhoofden
- Lichtopstanden
- Oude wegen
- Palenrijen
- Palenschermen
- Peilschaalhuisjes
- Prehistorische delta
- Prehistorische vindplaatsen
- Reddingshuisjes
- Restanten van een (smal)spoor
- Restanten van spoorbruggen
- Resten van de Atlantikwall
- Rijksgetijmeters
- Rijsdammen of rijshouten dammen
- Romeinse verdedigingswerken
- Scheepshellingen
- Scheepswrakken
- Slikvelden
- Sluiscomplexen
- Strekdammen
- Terpen en wierden (verdronken)
- Uitwateringssluizen
- Veennederzettingen
- Veenontginningen
- Verdronken delen van de kust
- Verdronken dorpen
- Verdronken kloosters
- Verdronken steenhuizen en stinsen
- Verdronken veenontginningen
- Verdwenen eilanden en wadplaten
- Vliegtuigwrakken
- Voogdenwoningen
- Voormalig veeneilanden
- Vuurboeten of vuurbaken
- Vuurtorens
- Windrichtingshuisjes

Bijlage 4: Bronnen

(Verplicht/Minimaal nodig voor een inventarisatie van maritiem en water gerelateerd erfgoed)

Bronnen voor het onderzoek

Waar het de archeologie betreft moet er gekeken worden of er al eerder onderzoek heeft plaatsgevonden in het gebied. Dit kan onder andere via Dans Easy (elektronisch archiverings-systeem met archeologische rapporten) en het Archeologisch Informatiesysteem (ARCHIS). Het kan dan gaan om boorgegevens of een archeologisch onderzoek waarbij informatie is verkregen die bruikbaar is voor de inventarisatie. Voor het verzamelen van gegevens over de maritieme archeologie moet er gekeken worden naar de geomorfologische en bodemkaarten van Nederland. Omdat het gaat om erfgoed in en onder water is het belangrijk om (oude) zeekaarten en het Actueel Dieptebestand Nederland mee te nemen in het onderzoek in verband met de aanwezigheid van geulen en de (voormalige) dieptes van het water. Voor de morfologie van het kustgebied moet gekeken worden naar de Atlas van Nederland in het Holoceen, waarvan de (GIS)kaarten ook te downloaden zijn via ArcheologieInNederland.nl. Specifiek voor het noordelijk kustgebied is de uitgave van het Groninger Museum en Deltares: Paleogeografische kaarten van het Waddengebied tussen Marsdiep en Weser, 500 v. Chr. - heden, van Peter Vos en Egge Knol.

Oude kadasterkaarten en de topografische kaart kunnen een goed beeld geven van de (historische) situatie. Historische kaarten zijn nodig om oude waarden te ontdekken en de oude situatie te reconstrueren. Oude kaarten kunnen een goede indicatie geven van te verwachten erfgoed en belangrijke locaties. Het is van belang om oude kaarten naast elkaar te leggen om zo veranderingen in de tijd te kunnen observeren. Luchtfoto's en satellietfoto's kunnen onder andere objecten die onder water liggen zichtbaar maken. Verstorings- en ontgrondingskaarten kunnen een indicatie geven over de staat van de waarden. Voor scheepswrakken bestaan er speciale wrakkenkaarten, archieven en wrakkenregisters. Rijkswaterstaat, de hydrografische dienst en de waterschappen kunnen meetgegevens hebben van het te onderzoeken gebied. Voor de westelijke en oostelijke Waddenzee bestaan er waardenkaarten met cultuurhistorische en archeologische waarden. Andere waardevolle bronnen zijn de Globale archeologische Kaart van het Continentaal Plat, de Verwachtingskaart Uiterwaarden Nederland en websites zoals HISGIS.nl en Watwaswaar.nl. Er bestaat goede en uitgebreide vakliteratuur voor erfgoed in en bij het water. Provinciale en gemeentelijke depots kunnen maritieme objecten in de collectie hebben. Een groot deel van de maritieme collectie is te vinden in het Nederlands Instituut voor Scheeps- en Onderwater Archeologie (NISA) in Lelystad en in juttersmusea.

Musea, bepaalde bibliotheken en archieven hebben vaak uitgebreid bronmateriaal beschikbaar als er bijvoorbeeld sprake is van een belangrijk maritiem verleden voor de streek. Instanties zoals

Verdronken Geschiedenis in Noord-Nederland hebben ook veel informatie verzameld. Primair bronmateriaal zoals oude geschriften, afbeeldingen en registers kunnen daarnaast veel informatie opleveren. De kennis van de lokale bevolking, vissers en duikers dient ook niet onderschat te worden bij het inventariseren. In de bijlagen zijn de verplichte en de aanvullende bronnen te vinden, alsmede een lijst met handige adressen en links die gebruikt kunnen worden voor het inventariseren.

Voor de inventarisatie van waardevast maritiem erfgoed kan men gebruik maken van archeologische monumentenkaarten, monumentenlijsten en monumentenregisters, zoals:

- Archeologische rijksmonumenten (beschermde monumenten) staan aangegeven op de Archeologische Monumentenkaart en de archeologische database ARCHIS van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed;
- Rijksmonumenten via het rijksmonumentenregister dat gegevens bevat van alle monumenten in Nederland die door het Rijk zijn aangewezen als beschermd monument: <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/main.php>, maar ook via wikipedia (bij de verschillende gemeenten);
- provinciale monumentenlijsten. Alleen de provincie Noord-Holland kent een provinciale monumentenlijst die te raadplegen is op de volgende website: http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_provinciale_monumenten_in_Noord-Holland;
- de gemeentelijke monumentenlijsten (meestal gebouwd erfgoed).

Voor het achterhalen van informatie over waardevol buitendijks en kustgerelateerd erfgoed kan gebruik gemaakt worden van een grote diversiteit aan bronnen:

- archeologische datasystemen zoals de archeologische database ARCHIS, Dans Easy (archeologische onderzoeksrapporten) en de wrakkenregisters bij de afdeling Maritiem Erfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed;
- nationale, provinciale en gemeentelijke waardenkaarten en voor Zeeland de Cultuurhistorische Hoofdstructuur;
- de Atlas Leefomgeving waarop de beschermde archeologische gebouwde monumenten worden aangegeven;
- het scheepsarcheologisch depot en de bibliotheek (gespecialiseerd in maritieme archeologie) van de RCE in Lelystad;
- de provinciale depots in de verschillende kustprovincies;
- musea op het gebied van de scheepvaart en visserij.
- historische zeekaarten en kaarten vanaf de 16de eeuw.
- Kadastrale minuten uit circa 1830
- Topografische Militaire kaarten uit 1850/1864
- Topografische kaarten uit de 20ste eeuw
- Luchtfoto-atlassen
- Google Maps en Bing Maps

- Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN)
- website: <http://facsimile.ub.rug.nl/> (o.a. historisch kaartmateriaal)
- website: kaarten.abc.ub.rug.nl (kaarten vanaf circa 1600, met name de noordelijke kustprovincies, maar ook van Noord- en Zuid-Holland en Zeeland)
- website: watwaswaar.nl
- www.hisgis.nl (kadastrale minuten van Groningen en Fryslân, TMK 1864 en circa 1900)
- Waardenkaarten Waddenzee van RCE en RAAP/Periplus + bijbehorende rapporten
- Cultuurhistorische Hoofdstructuur van de provincie Zeeland:
- <http://zldgwb.zeeland.nl/geowebsl/?Viewer=Cultuur%20Historie>
- Cultuurhistorische Waardenkaart van de provincie Overijssel:
- http://gisopenbaar.overijssel.nl/viewer/app/cwk_discipline/v1
- Gelderse Cultuurhistorie:
- [http://ags.prvgld.nl/GLD.Atlas/\(S\(aauzhlvqjaeqhp45qgqebvfa\)\)/Default.aspx?applicatie=gelderschecultuurhistorie](http://ags.prvgld.nl/GLD.Atlas/(S(aauzhlvqjaeqhp45qgqebvfa))/Default.aspx?applicatie=gelderschecultuurhistorie)
- Publicaties:
 - Ruimtelijke identiteit van de Nederlandse kust (historisch-ruimtelijke ontwikkeling van de kust en de cultuurhistorische waarden van het kustgebied). Zie Literatuurlijst bij Neeffes.
 - Parallelspoor bodemwaarden Markermeer IJmeer van ADC Heritage. Zie Literatuurlijst bij Benjamins.

Waddenzee

<http://www.waddenacademie.nl/WISWAD.12q.o.html>

Project Waddenarchieven: veel informatie over het wadden-gebied ligt verborgen in archieven bij diverse archiefinstanties, instellingen en particulieren. Binnen het project Waddenarchieven worden deze archieven getraceerd, geïnventariseerd en online gepresenteerd. Het project richt zich op vijftien specifieke thema's, waarbij de volgende een aantal thema's van belang kunnen zijn bij het maken van een inventarisatie van het maritieme en buitendijkse erfgoed. Zie voor meer informatie de website van de Waddenacademie: www.waddenacademie.knaw.nl. Ook is de Waddenacademie gestart met het plaatsen van historische kaarten op hun website.

Bijlage 5: Verder Lezen

- Abrahamse, J., M. Bemelman en M. Hillenga (red.), Baarn, Wadden. *Verhalend landschap. Cultuurhistorische reis langs de waddenkust van Denemarken, Duitsland en Nederland*.
- Benjamins, M. (red.), Amersfoort 2007, *Parallelspoor bodemwaarden Markermeer IJmeer*, ADC Heritage.
- Bosch, M., Warffum 2006, *Bosch, een verdwenen eiland. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling Openluchtmuseum Het Hoogeland, Warffum 24 mei - 20 augustus 2006*.
- Besteman, J., Haarlem 1997, *Vikingen in Noord-Holland? De zilverchat van Wieringen in het licht van de Noormannenaanvallen*. Archeologische publicatie Provincie Noord-Holland, 1.
- Boersma, B., 1999. *Laaksum de Zuiderzee en de visserij*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij.
- Caspers, S. en M.C. Houkes, Amersfoort 2013, *Herkennen van archeologische vondsten uit waterbodems en hoe daar mee om te gaan*.
- Claessens, A. en A. van den Hazelkamp, Rotterdam 2009, *Cultuurhistorie Zeeweringen Zeeland. Deelrapport Westerschelde noordoever*. Stichting Dorp, Stad & Land.
- Deen, M., Amsterdam 2013, *De Wadden. Een geschiedenis*.
- Essink, K. (red.), Groningen 2013, *Stormvloed 1509 – Geschiedenis van de Dollard*. Stichting Verdrongen Geschiedenis. Via <http://www.verdrongengeschiedenis.nl/nl/stormvloed/stormvloed.html>. *Geschiedenis van het Zuiderzeegebied*, in: Boeiend verleden, Meppel 1987.
- Hazelkamp, A. van den, Goes 2008, *Cultuurhistorie aan de Oosterscheldedijken*. Stichting Dorp, Stad & Land.
- Knol, E., De ijzeren zeekaap in het Reddingsmuseum, in: *Vriendennieuws Nationaal Reddingsmuseum 'Dorus Rijkers'*, nr. 82 Lente 2013, p. 4-5.
- Knol, E., IJzeren zeekapen in het waddengebied, in: *De Vuurboet, uitgave Nederlandse Vuurtoren Vereniging 22 (2), zomer 2013*, p. 10-13.
- Kuipers, J.B. (red.), Middelburg 2004, *Sluimerend in slik. Verdrongen dorpen en verdrongen land in Zuidwest Nederland*.
- Linssen, M., Utrecht 2009, *Het cultuurhistorisch argument*. Utrecht: Projectbureau Belvedere.
- Most, W.H.J. van der, 1994. *Bronnenoverzicht Zuiderzee/ IJsselmeergebied (voor 1850)*. Flevo Documentatie Deel 5. Lelystad: De Twaalfde Provincie.
- Neefjes, J., en H. Bleumink, Boxtel 2010, *De ruimtelijke identiteit van de Nederlandse kust*.
- Poelstra, J., Graaf, A.E. de & Schram, Ir. R.J.M.M., Amsterdam 2011, *Cultureel erfgoed en ruimte: gebieds- en ontwikkelingsgerichte erfgoedzorg in de ruimtelijke ordening*. Amsterdam: Berghauser Pont Publishing.
- Projectbureau Belvedere, Utrecht 2004, *Blauwe tradities. Inspiratieboek water en cultuurhistorie*.
- Projectbureau Belvedere, Utrecht 2010, *Peilwaarden. Omgaan met erfgoed in actuele wateropgaven*. www.belvedere.nu.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Handreiking erfgoed en ruimte*. <http://www.handreikingerfgoedruimte.nl/handreikingerfgoedruimte/handreiking/actuele-themas/maritiem-erfgoed>.
- Rijkswaterstaat, Delft 2007, *Kunstwerken van Waterstaat. Naar een Cultuurhistorische Inventarisatie en Waardering van Waterstaatsobjecten*. Via nl.scribd.com
- Rijkswaterstaat, Delft 2007, *Langs weg en water. Overzicht van historisch-bouwkundige, historisch-geografische en archeologische waarden binnen en langs de beheergrenzen van Rijkswaterstaat*. Via www.rijksoverheid.nl.
- Schoorl, H., Schoorl 2000, *De Convexe Kustboog Texel – Vlieland – Terschelling. Bijdragen tot de kennis van het westelijk Waddengebied en de eilanden Texel, Vlieland en Terschelling*.
- SIKB, 2010, *Handreiking Archeologie, Cultuurhistorie & Aardkundige waarden voor Waterbeheerders*. Via <http://handreikingarcheologie.sikb.nl/voorpagina.asp>.
- Strootman Landschapsarchitecten bv, 2014, *Masterplan Kust en Erfgoed. Kiezen voor karakter: cultuurhistorie en erfgoed van de kust*.
- Vos, P.C., J. Bazelmans, H.J.T. Weerts en M.J. van der Meulen (red.), Amsterdam 2011, *Atlas van Nederland in het Holoceen*.
- Vos, P.C. en E. Knol, Groningen 2014, *Paleogeografische kaarten van het Waddengebied tussen Marsdiep en Weser, 500 v. Chr. – heden*. Groninger Museum.

Bijlage 6: Handige Adressen en Links

Archeologie en Cultuurhistorie

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is de beleids-, uitvoerings- en onderzoeksorganisatie van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap op het terrein van cultureel erfgoed: archeologie, monumenten, roerend erfgoed en cultuurlandschap.
<http://www.cultureelerfgoed.nl>
www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl
www.archeologieinnederland.nl
<http://www.maritiemprogramma.nl/index.html>

Libau

Libau is een onafhankelijke adviesorganisatie voor ruimtelijke kwaliteit. Zij adviseert de Groninger en Drentse gemeenten vanuit een integrale benadering van stedenbouw, landschap, welstand, cultuurhistorie en archeologie. De stichting Libau heeft de bevordering en instandhouding van de bouwkundige en landschappelijke schoonheid in de provincie Groningen en Drenthe als doelstelling.
<http://www.libau.nl>

Steunpunt Monumentenzorg Fryslân

Het Steunpunt Monumentenzorg Fryslân ondersteunt overheden, erfgoedorganisaties, eigenaren en beheerders van monumenten, door actuele informatie te verstrekken over de monumentenzorg, archeologie en al het andere erfgoed in Fryslân.
<http://www.monumentenzorgfryslan.nl>

Archeologie in Nederland

Op deze website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kunt u informatie vinden over de archeologie in Nederland, archeologische kaart- en datasets en de regelgeving.
<http://www.archeologieinnederland.nl>

Rijksmonumenten

Gebouwde rijksmonumenten kunnen geraadpleegd worden via de volgende websites:
<http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/main.php>
<https://fd7.formdesk.com/archis/ODB>
 of via wikipedia en dan bij de gemeentebeschrijvingen. Archeologische rijksmonumenten staan aangegeven op de Archeologische Monumentenkaarten van de verschillende gemeenten in de archeologische database ARCHIS van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Provinciale monumenten

Noord-Holland is de enige kustprovincie met een provinciale monumentenlijst voor gebouwde monumenten. Oude dijken en buitendijks land staan als provinciaal monument op deze lijst.
http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_provinciale_monumenten_in_Noord-Holland

Gemeentelijke monumenten

De gemeenten Den Helder en Hollands Kroon in de provincie Noord-Holland kennen gemeentelijke monumenten. De kustgemeenten in de provincies Groningen en Fryslân hebben geen gemeentelijke monumenten.
http://www.denhelder.nl/inwoners-en-ondernemers/gemeentelijke-monumenten_3305/ http://www.hollandskroon.nl/ontwikkelen/gemeentelijke-monumenten_42345/

Beeldbank Rijkswaterstaat

Het Beeldarchief Rijkswaterstaat is hét beeldarchief van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu. Het archief bevat duizenden foto's, film- en videofragmenten van Rijkswaterstaat brede onderwerpen; kunstwerken, waterbeheer, werk in uitvoering, infrastructuur, milieu, verkeer en vervoer, landschap, recreatie en historie. <https://beeldbank.rws.nl>

Projectenbank Cultuurhistorie

De website van de Projectenbank Cultuurhistorie bundelt meer dan 400 projecten over de omgang met cultuurhistorisch erfgoed aan de hand van thema's zoals krimp, herbestemming en archeologie. Ook waar het gaat om maritieme en water gerelateerde waarden, kan men op deze website ook projecten terugvinden in binnen- en buitenland.
<http://www.projectenbankcultuurhistorie.nl/>

Maritiem en water gerelateerd erfgoed

Onderzoeksgids Scheepswrakken 16e-18e eeuw

De gids en de wrakkenwijzer helpen bij het verrichten van archiefonderzoek naar scheepswrakken van de VOC, WIC en Admiraliteit in de collectie van het Nationaal Archief.
<http://www.gahetna.nl/vraagbaak/onderzoeksgids/scheepswrakken-16e-18e-eeuw>

Palendijk bij Bunschoten

Website van Waterschap Vallei en Veluwe met informatie over de gereconstrueerde palendijk bij Bunschoten.
www.palendijk.nl

Scheepsrampen en scheepswrakken

<http://www.marhisdata.nl/>
www.scheepsindex.nl
<http://wrakkenmuseum.nl/>
<http://www.wrecksite.eu/>
<http://www.zeemansleed.nl/>

Verdronken Geschiedenis

Stichting Verdronken Geschiedenis verricht multidisciplinair onderzoek betreffende de natuurlijke ontwikkelingsgeschiedenis, de menselijke bewoning en gebruik en de cultuurhistorie van het Waddenzeegebied.
<http://www.verdronkengeschiedenis.nl/nl/>

Verdwenen Dorpen en Eilanden

http://edemo2.esri.nl/storymaps/verdwenen_dorpen/
<http://www.vlieland-info.nl/W-Vlie.html>
<http://www.hetverhaalvangroningen.nl/verhalen/verdronken-dorpen>
<http://www.verdronkengeschiedenis.nl/nl/stormvloed/stormvloed.html>

Watererfgoed

Website met algemene informatie over water gerelateerd erfgoed.
www.watererfgoed.nl

Website met de publicatie 'Erfgoed langs weg en water' uit 2007 met een selectie van het erfgoed uit het Netwerkmanagement Informatie Systeem (NIS) van Rijkswaterstaat
<http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/rapporten/2007/06/01/erfgoed-langs-weg-en-water-overzicht-van-historisch-bouwkundige-historisch-geografische-en-archeologische-waarden-binnen-en-langs-de-beheergrenzen-van-rijkswaterstaat/erfgoed-zolangs-zoweg-zoen-zowater.pdf>

Website met de publicatie 'Kunstwerken van Waterstaat' uit 2007. Leidraad voor de omgang met cultuurhistorische waterstaatsobjecten uit het NIS.
<http://publicaties.minienm.nl/download-bijlage/18010/dww-2007-013-kunstwerken-van-waterstaat.pdf>

Archieven

Nederland

<http://www.archieven.nl/>

Flevoland

<http://www.nieuwlanderfgoed.nl/>

Friesland

<http://www.tresoar.nl/>

Groningen

www.groningerarchieven.nl/

Noord-Holland

www.noord-hollandsarchief.nl/
<http://waterlandsarchief.nl/>
<http://www.westfriesarchief.nl>

Zeeland

www.zeeuwsarchief.nl

Zuid-Holland

www.nationaalarchief.nl/
<http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/>

Musea op het gebied van de maritieme geschiedenis en archeologie

Ameland

Op Ameland zijn verschillende musea te vinden zoals het Maritiemcentrum Abraham Fok, cultuurhistorisch museum Sorgdrager en juttersmuseum Swartwoude.
<http://www.amelandermusea.eu/>

Atlantikwall Museum Hoek van Holland

In het museum wordt het verhaal van de Atlantikwall verteld aan de hand van diorama's, informatiepanelen, beeld- en geluids materiaal en authentieke voorwerpen.
<http://www.atlantikwall-museum.nl/>

Atlantikwall Museum Scheveningen

De bunkers bij Scheveningen worden regelmatig opengesteld voor publiek. De commandobunker is ingericht als museum waar bezoekers kennis op kunnen doen over de Tweede Wereldoorlog en de Atlantikwall. Momenteel wordt een tweede bunker ingericht met expositieruimtes en wordt er een Duits gangenstelsel gerestaureerd.
<http://www.atlantikwallmuseum.nl/>

't Behouden Huys

Museum over de geschiedenis, cultuur en scheepvaart van Terschelling. Commandeurstraat 30, 8881 BB West-Terschelling.
<http://www.behouden-huys.nl/>

Ecomare

Centrum voor de Waddenzee en de Noordzee. De website bevat achtergrondinformatie over het gebied.

Ruijslaan 92, 1796 AZ De Koog Texel.

<http://www.ecomare.nl/>

't Fiskershúske

De collectie van museum 't Fiskershúske beslaat voorwerpen die betrekking hebben op de oude kustvisserij en de bewoners van het dubbeldorp Paesens-Moddergat. Het museum heeft verschillende oude vissershuisjes en er is veel aandacht voor de ramp van Moddergat in 1883. Fiskerspaad 4-8a, 9142 Moddergat.

<http://www.museummoddergat.nl/>

Fries Scheepvaart Museum

Het Fries Scheepvaart Museum is een veelzijdig museum over de historie van de Friese scheepvaart van de 17de tot de 20ste eeuw. Er is een bibliotheek aanwezig waarvan de collectie in Maritiem Digitaal te vinden is. Kleinzand 14, 8601 BH Sneek.

<http://www.friesscheepvaartmuseum.nl/>

In 't Houten Huis

Het museum belicht de geschiedenis van De Rijk en het Schermereiland. Belangrijke thema's zijn de scheepvaart, walvisvaart en haringvisserij. Tuingracht 13, 1483 AP De Rijk.

<http://www.houtenhuis.nl/>

Kaap Skil

Museum met onder andere informatie over de Reede van Texel, archeologie onder water, duiken en jutterij. Heemskerckstraat 9, 1792 AA Oudeschild Texel.

<http://www.kaapskil.nl/>

Mariniersmuseum

Het Mariniersmuseum bezit een diverse collectie bestaande uit onder meer schilderijen, kleding, uitrusting, voertuigen, documenten en foto's. Wijnhaven 7, 3011 WH Rotterdam.

<http://mariniersmuseumrotterdam.nl/>

Marine Museum Den Helder

Museum over de geschiedenis van de Marine. Hoofdgracht 3, 1781 AA Den Helder.

<http://www.defensie.nl/onderwerpen/musea/inhoud/marinemuseum>

Maritiem Museum Rotterdam

Museum over de scheepsbouw en scheepvaart in Nederland met een bijzondere positie voor de haven van Rotterdam. Het museum heeft een eigen bibliotheek. Leuvehave 1, 3011 EA Rotterdam.

<http://www.maritiemmuseum.nl/>

Maritiem Museum Zeeland

Museum over de maritieme geschiedenis van Zeeland.

Nieuwendijk 11, 4381 BV Vlissingen.

www.muzeem.nl/

Museum Hindeloopen

Museum Hindeloopen heeft veel aandacht voor de scheepvaart, visserij, handel en de haven van de stad. Dijkweg 1, 8713 KD Hindeloopen.

<http://www.museumhindeloopen.nl/>

Museum Vlaardingen

Het museum beheert onder andere een collectie over de Nederlandse zeevisserij. Het museum beschikt onder meer over een historische zeilloger en een eigen bibliotheek over de Noordzeevisserij. Hoogstraat 115, 3131 BM Vlaardingen.

<http://www.museumvlaardingen.nl/>

Muzeeaquarium en Bibliotheek Delfzijl

Het museum heeft onder andere exposities over archeologie, geologie, scheepvaart en visserij. In de bibliotheek van Delfzijl is een bijzondere collectie over de scheepvaart aanwezig.

Museum: Zeebadweg 7, 9933 AV Delfzijl

<http://www.muzeeaquarium.nl/>

Bibliotheek: Oude Schans 23, 9934 CM Delfzijl

<http://www.mijneigenbibliotheek.nl/delfzijl/>

Noordelijk Scheepvaartmuseum

Museum over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse scheepsbouw en scheepvaart. Op afspraak kan de bibliotheek bezocht worden. Brugstraat 24, 9711 HZ Groningen.

<http://www.noordelijkscheepvaartmuseum.nl/>

Online collectie Maritiem Digitaal

Maritiem Digitaal is de gezamenlijke database van een aantal maritieme musea, waarin gegevens kunnen worden opgezocht over voorwerpen en literatuur die zich in deze musea bevinden.

<http://www.maritiemdigitaal.nl/>

Nationaal Reddingmuseum Dorus Rijkers

Het Reddingmuseum gaat over de geschiedenis van het Nederlandse Reddingwezen. Willemsoord 60G, 1781 AS Den Helder.
<http://reddingmuseum.nl/>

Scheepvaartmuseum

Museum over 500 jaar Nederlandse Maritieme Geschiedenis. De bibliotheek van Het Scheepvaartmuseum heeft een van de belangrijkste maritiem-historische collecties ter wereld. Kattenburgerplein 1, 1018 KK Amsterdam.
<https://www.hetscheepvaartmuseum.nl/>

Veenkoloniaal Museum

In d bibliotheek van het Veenkoloniaal Museum zijn boeken en oude originele archiefstukken te vinden die te maken hebben met de Veenkoloniale zeevaart. Museumplein 5, 9641 AD Veendam.
<http://www.veenkoloniaalmuseum.nl/>

Visserijmuseum

Museum over de geschiedenis en ontwikkeling van de Zoutkamper visserij. Het museum heeft tevens wisselende exposities over de Noord-Nederlandse visserij. Reitdiepskade 11, 9974 PJ Zoutkamp.
<http://www.visserijmuseum.com/>

Zee- en Havenmuseum

De vaste collectie van het Zee- en havenmuseum geeft een beeld van de ontwikkelingen en maritieme activiteiten in de IJmond. Havenkade 55, 1973 AK IJmuiden.
<http://www.zeehavenmuseum.nl/>

Zuiderzeemuseum

Het Zuiderzeemuseum richt zich op de cultuur van het voormalige Zuiderzeegebied en het huidige en toekomstige IJsselmeergebied. Het museum beschikt over een eigen bibliotheek. Wierdijk 12-22, 1601 LA Enkhuizen.
<http://www.zuiderzeemuseum.nl/>

Bijlage 7: Begrippenlijst

Archeologisch rijksmonument

Terrein dat op basis van de Monumentenwet 1988 is aangewezen als beschermd archeologisch monument.

Archeologische verwachting

De aan een gebied toegekende verwachting in verband met de kans op het voorkomen van archeologische relikten.

Atlantikwall

De Atlantikwall was een 2685 kilometer lange verdedigingslinie, die nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog in de bezette gebieden heeft aangelegd ter voorkoming van een geallieerde invasie. De Atlantikwall liep van Noorwegen via Nederland tot aan de grens met Spanje. De verdedigingslinie bestond onder andere uit bunkers (kazematten), kanonnen en mijnevelden.

Baken

Een *baken* of *baak* is een merkteken dat bedoeld is voor de luchtvaart of scheepvaart om veilig te kunnen navigeren.

Beschermde stadsgezichten en dorpsgezichten

Beschermde stadsgezichten en dorpsgezichten zijn bijzondere cultuurhistorische gebieden. Gemeenten moeten er in bestemmingsplannen voor zorgen dat het historische karakter en de structuur van deze gebieden worden gehandhaafd. Gebouwen binnen beschermde stads- en dorpsgezichten hoeven geen monumenten te zijn.

Dam

Dwars door een water gelegen afsluiting. Ook de Afsluitdijk en de dijk aan de noordkant van het Lauwersmeer zijn geen dijken maar dammen.

Dobbe

Een natuurlijke of gegraven poel zonder aan- of afvoer.

Rijksmonument (gebouwd)

Een rijksmonument is een onroerend goed dat om haar cultuurhistorische waarde door de rijksoverheid is aangewezen om te worden beschermd en behouden te blijven.

Gemaal

Een gemaal is een inrichting om water van een lager naar een hoger niveau te brengen. Het brengt of houdt water in een peilgebied op een bepaald peil.

Havenlicht

Een havenlicht is een lichtbaken dat de toegang van een haven markeert voor de scheepvaart. Dit lichtbaken wordt aan weerszijden van de haveningang aangebracht, zodat schepen veilig de haven kunnen binnenvaren.

Holoceen

Het Holoceen is het geologische tijdvak van 11.700 jaar geleden tot nu. Het Holoceen is een relatief warme periode of interglaciaal, vergeleken met de voorgaande koude periode aan het einde van het Pleistoceen. Deze laatste koude periode heet Weichselien en vormde een ijstijd of glaciaal.

Kaap

Een kaap of zeekaap is een baken voor de scheepvaart. Zeekapen worden gebouwd op zandplaten, het uiteinde van pier of dam of bovenop een duintop. Kapen zijn meestal een dagmerk-baken voor de scheepvaart.

Kadijk

Lage dijk, tussen een dijk en de kade in.

Kazemat

Een kazemat is een tegen vijandelijk vuur gedekte en van schietgaten voorziene ruimte voor de opstelling van een vuurwapen, aanvankelijk deel uitmakend van een vesting.

Keeg

Buitendijks gelegen stuk ingepolderd land langs de kusten van Fryslân.

Klepduiker

Een klepduiker is een duiker met daarin een klep die onder druk open gaat staan, mits er geen tegendruk is. In Nederland zijn de meeste klepduikers vervangen door gemalen.

Lagune

Een lagune is een permanent onder water staand gebied met brak water.

Landhoofd

Een in zee stekende havendam.

Lichtopstand

Een lichtopstand is een paal of een open constructie (stelling) met een daarop geplaatst lichtbaken voor de navigatie van de scheepvaart. Ze zijn bedoeld voor het aangeven van vaarwegen en gevaarlijke punten voor de scheepvaart.

Oude duinen

Op de strandwallen die tussen 5000 voor Christus tot aan de Romeinse tijd ontstonden voor de Nederlandse kust ontwikkelden zich de oude duinen die maximaal 10 meter hoog werden.

Palenrij

Rij palen op strand, strandhoofd of ander verdedigingswerk in getijdegebied ter vermindering van stroom- en golfaanval op de kust of oever.

Palenscherm

Een zeewering bestaande uit een palenscherm. Zeedijken werden aan de zee kant vaak versterkt met een doorlopend palenscherm om de kracht van de golven te breken

Peilschaalhuisje

Huisje langs de dijk waarin de waterstand tijdens hoogwaterperiodes kan worden afgelezen. Het water kan door een pijp onder het huisje naar binnen stromen.

Pleistoceen

Het geologische tijdvak Pleistoceen duurde van 2,58 miljoen tot circa 11,7 duizend jaar geleden. Tijdens het Pleistoceen werden perioden met een gematigd warm klimaat (interglacialen of tussenijstijden, zoals de huidige tijd) afgewisseld door perioden met een overwegend veel kouder klimaat, de glacialen ofwel ijstijden.

Rijksgetijmeter

Een peilschaalhuisje biedt onderdak aan een rijksgetijmeter.

Rijsdammen

Bij landaanwinningswerken en inpolderingen bevorderen de aanleg van rijdsdammen gemaakt van paaltjes en gevlochten wilgentenen, de sedimentatie in de kustzone.

Spuisluis

Een sluis bedoeld om binnenwater te spuien en het buitenwater te keren. Vandaar dat het ook wel keersluis of uitwateringssluis wordt genoemd.

Strandwallen

Langgerekte zandbanken van enkele honderden meters tot enkele kilometers breed, die naast elkaar liggen en worden gescheiden door lager gelegen strandvlaktes.

Strekdammen

Een strekdam is een dam in zee langs de kust, of een dam in een rivier langs de dijk, om afslag door golven tegen te gaan. Strekdammen worden ook aangelegd nabij havens om de daar voor anker liggende schepen te beschermen.

Voogdenwoning

De woning waarin de strandvoogden woonden. Tot 1965 woonde op Rottumeroog een strandvoogd met zijn gezin in deze woning. Ook op het verdwenen eiland Bosch heeft een voogdenwoning gestaan.

Windrichtingshuisje

Een huisje bij de Afsluitdijk waar de windrichting wordt gemeten.

Zandmotor

Kustversterking door de aanleg van een schiereiland van zand. Door wind, golven en stroming verspreidt het zand zich langs de kust. Daar ontstaan nieuwe stranden of duinen die de kust versterken. Ook bestaande duinen worden versterkt. Tijdelijk ontstaat op het schiereiland extra ruimte voor natuur en recreatie.

Zandsuppletie

Toevoeging van zand aan de kust om daarmee de duinen te laten groeien met de zeespiegelstijging.

Zijl

Uitwateringssluis ofwel spuisluis in Noord-Nederland.

Zomerkade of zomerdijk

Lage dijk die de relatief lage waterstanden in de zomer keert.

Colofon

Auteurs: Aukje Mennens (Libau Groningen en Steunpunt Monumentenzorg Fryslân) en Lianne Wilmink (masterstudent Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen).

Afbeeldingen: Jos Stöver, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed | erfgoedfoto.nl, tenzij anders vermeld

Financiële ondersteuning: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Provincies Groningen en Fryslân en de gemeenten Oldambt, Eemshoofd, Dongeradeel, Ferwerderadiel, Harlingen, Súdwest-Fryslân, Texel, Vlieland, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog.

Projectbegeleiding: Marie-Catherine Houkes en Ellen Vreenegoor (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Dick Bloemhof (Steunpunt Monumentenzorg Fryslân) en Theo Hoek (Libau Groningen).

Verder werd inhoudelijke medewerking verleend door: Menne Kosian, Henk Weerts, Bjørn Smit, Johan Opdebeeck en Truus Veldhuis (allen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort

tel. 033 – 421 7 421

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl

November 2014

Deze handreiking biedt een instrumentarium voor het formuleren van beleid voor het buitendijkse en kustgerelateerde erfgoed. Het kustgebied is een dynamisch landschap dat een belangrijke bijdrage kan leveren aan het karakter en de identiteit van de omgeving. De mogelijkheden om dergelijk erfgoed een plek te geven in ruimtelijk beleid zijn vaak groter dan in eerste instantie wordt aangenomen. Deze handreiking bevat informatie om gemeenten hierbij te helpen.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.